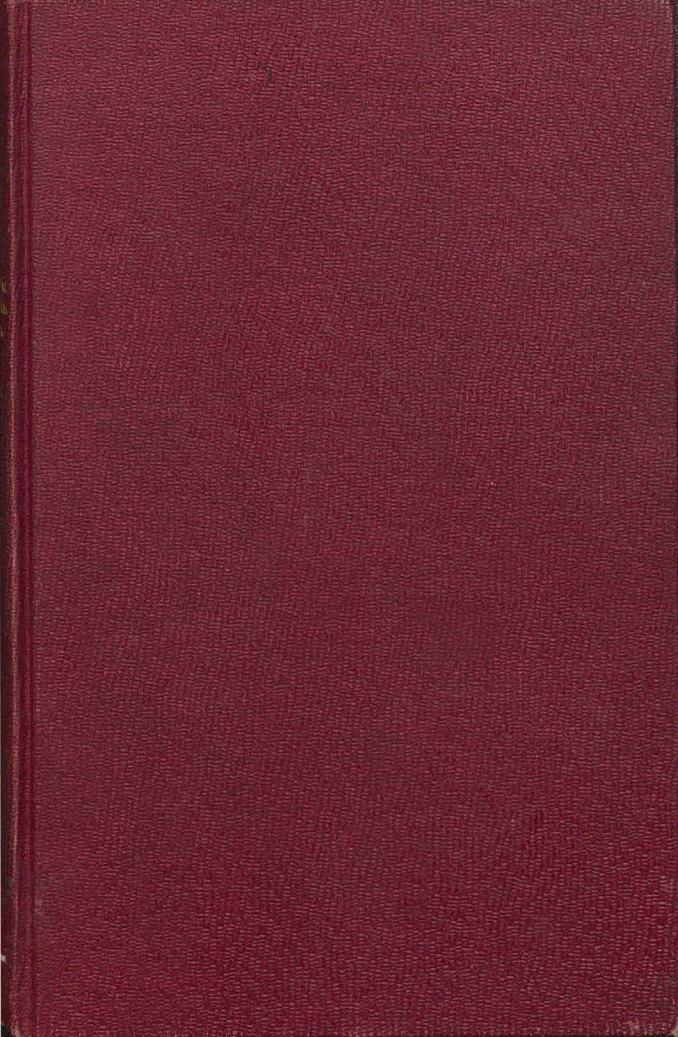

2004

ՀԵՏԵՉՕՏՈՒԹԻՒՆ ՃՇՄԵՐՏՈՒԹԵԱՆ

Պարտականիւմ

Նախ, ինքիւր փիլիսոփայականք առաջարկեալք առ դիտ-
նականս ամենայն երկրի ի միտքէ արեւելցւոյ :

Երկ. Նշնք, այլատեսակ :

Երր. Յառաջարանութիւն ի հետադառութիւն ճշմար-
տութեան ի միտքէ արեւելականէ :

Չորր. Նոր իմն տրամարանութիւն :

Հինգ. Եւլ ևս յառաջարանութիւն ի հետադառութիւն
ճշմարտութեան յամենեցունց վասն ամենեցուն :

Վեց. Ըռալին ինքիւր և պատասխան ի հետադառութեանէ
ճշմարտութեան :

Հրատարակեալք

Ի Գասպարէ թիւսիւզեան Կոստանդնուպօլսեցւոյ :

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Ի տպարանի Հենրիկոսի Վայօլի :

1850.

p. ~: 85

55/

ԽՆԴԻՐ ՓԻՒՍՈՓՆԵՅՆԸ

Ընտնարկեալ առ գիտնականն ամենայն երկրի 'ի միջէ
արեւելականէ սատարութեամբ Գասպարի թիւյսիւզեան :

Հրատարակեալ 1848 Սեպտեմբերի 4 միջոցաւ

Հայաստան լրագրոյն :

Ընդհանուր կարծիք մըն է որ մարդիկ բանականութեամբ
թիւնոյնին կամ դատողութիւնոյնին կը գերազանցեն ու
րիշ կենդանիները : Ուրեմն պէտք է որ մարդիկ ամէն
րանէն հեւլ ասիկայ կատարելագործելու ջանային : Բայց
դժբաղդաբար ամէն արհեստներէն յետինը քնացիր է աս
արհեստը, երկնային ու հանքային մարմինները ասկէց
շատ ելել կ'ըզբաղեցընեն մարդոց միտքը : Չեն մտածեր
մարդիկները որ՝ մարդկային ամէն բարօրութիւնները իբր
թէ ասկէց առաջ կուգայ, որովհետեւ դատողութեան
զուրկ ըլլող խելագար մը՝ թէ որ ուտելը կամ խմելը
հեւլ բան մը կարծելով՝ քանի մը օր չուտէ չի խմէ նե
կը մեռնի :

Ըսիկայ անանկ բացառութիւն մը է որ 10,000 մար-
դէն մէկը խելագար կրնայ ըլլալ, ու 10,000 խելագա-
րէն հազիւ մէկը կրնայ մերժել ուտելը խմելը, ասոր հա-
մար մեր դատողութիւնը կատարելագործելու պէտք եղած
աշխատանքը քաշել չարժեր, թէպէտ և խելագարութիւնը
դատողութեան արհեստին անկատարելութենէն առաջ ե-
կածը յայտնի գիտցըվեր ալ նէ :

Բայց մէկը չի կրնար ուրանալ մարդուս ընկերակա-
նութիւնը, ինչպէս ալ մէկը չի կրնար ուրանալ ընկերա-
կան խողովութիւններէ մշտացեալներուն բազմութիւնը,
անանկ ալ ոչ մէկը կրնայ ուրանալ ամէն ընկերական
խողովութիւններուն բուն պատճառը դատողութեան ան-
կատարելութիւնը ըլլալը :

Սարմնոյն խառնուածովը խողովասէր մարդ մը թէ որ

75-787
2287

կուսակից չի գտնայ նե, չի կրնար իր խռովատիրութենէն առաջ եկած գէշութիւնները ուրիշներուն ալ հաղորդել, իւր աստին պատիժը մինակ ինք կը կրէ: Բայց աս աւսանկ ըլլալու համար դիւրահաւան մարդիկ գտնուելու չեն, դիւրահաւան մարդիկ չի գտնուելու համար ալ դատողութեան կատարելագործութենէն ուրիշ ճար չի կայ:

Եւ դատողութեան կատարելութիւնը ու անկատարելութիւնը անանկ ընդհանուր պատճառ մը կը համարիմ մարդկային գործողութիւններուն որ, գողին գողնալը, սպաննողին սպաննելը, փառասիրին փառասիրութիւնը, ագահին ագահութիւնը, շռայլին շռայլութիւնը, ծոյլին ծուլութիւնը դատողութեան անկատարելութենէն ուրիշ պատճառ մը չունին կը կարծեմ:

Ըսոր հակառակը, դատողութեան կատարելութիւնը մարդս միշտ դէպ 'ի աղէկութիւններուն կը տանի, դատողութիւնը կատարեալ մարդ մը անկարելի է որ մարդասէր չըլլայ, արդար չըլլայ, գթասիրտ չըլլայ:

'Դատողութիւնը կատարեալ ըլլող մարդը չէ թէ միշտակ ըստ ինքեան աղէկ է՝ հապա ընկերութեան ալ շահաւոր է. օգտակար արհեստներ հնարելով ընկերութեանը կ'օգնէ: Ընկերութեանը մէջ գտնուած մոլորութիւնները դատողութիւնը կատարեալ եղած մարդը կըրնայ ջնջել:

Սերջապէս իմ կարծեօքս, որքան գէշութիւն կայ մարդկային գործողութեանց մէջը նե՝ դատողութեան անկատարելութիւնն է պատճառը կ'ըսեմ, ասոր հակառակը, դատողութեան կատարելութիւնը շատ աղէկութիւններ կրնայ հնարել:

Ուրեմն արժանի է՝ որքան ծանր ըլլայ ալ նե՝ ասոր վրայ աշխատիլը, մանաւանդ երբ աղէկ ալ գիտենք որ արհեստով մեր դատողութիւնը առաջ տանելը անկարելի չէ: Ըսոր փորձը ամէն մարդ իւր վրայ տեսած է, մէկ

մարդ մը երկու տարի առաջ իւր դատողութեան վիճակը, ու երկու տարի ետքը եղած վիճակը իրարու բազմաթիւ նէ կը տեսնայ որքան առաջ գացածը: Տայտնի է որ, այդ փոփոխութիւնը առանց պատճառի չի կրնար ըլլալ, որովհետեւ առանց պատճառի մէկ գործողութիւն մը չըլլար: Ասանկ ալ մէկ մարդ մը տասը քսան տարի պատճառ մը փնտրուելով չի կրնայ գտնալ ալ 'նէ' պատճառները չեն մնացեր չի կրնար ըսել. ես չի հանդիպեցայ ըսել պէտք է: Աս դրութիւնը ընելու նորանոր գիւտերը մեզ այս մասին կ'օգնէ. ուրեմն աշխատելու, ու աշխատանքնիս ոչինչը չեմ թար կարծելու բաւական յոյս և ապացոյց ունինք:

Աս արհեստին հեղինակը ես չեմ կրնար ըլլալ, որովհետեւ հին իմաստասէրներէն սկսեալ մինչև մեր օրը ասոր վրայ շարունակ կը գրեն, ու աս արհեստին տրամաբանութիւն կ'ըսեն: Բայց անանկ մտած են, ևս առաւել հիները, անանկ իրարու դէմ են որ, հետեւել ուզողը չի գիտեր որուն հետեւիլը. մանաւանդ մթութեանը համար շատ մարդ չի կրնար համարձակիլ ձեռք զարնելու:

Աս աս արհեստին մթութեանը դէմ այսքան կրնամ դուրս ել որ կանոնաւորեալ ըլլայ նէ՝ անանկ պարզութիւն մը կ'ըստանայ, որ հետին ռամիկին ու տասը տարեկան տղին անգամ ուսանելիք արհեստ մը կրնայ ըլլալ. հակասութիւններուն համարալ անոնց ամէնը իրարու բազմաթիւ ծմարիտը գտնալը իւր թէ անկարելի կը համարիմ. Ասան զի այնքան շատ են, որ մարդուս կեանքը չի հասնիր անոնց ամէնը իրարու բազմաթիւ. ուստի մէկ հասուն մտօք մարդ մը միայն իւր կարծիքը գրելը առաւել գովելի կը համարիմ:

Բայց ասկէց ալ երկու հետեւութիւն կրնայ ելլալ. առաջինը, գրողը չի կրնար վստահ ըլլալ իւր գրածը ու

րիշներէն ճշմարիտ ըլլալուն, որովհետեւ ան ուրիշները գրողներն ալ, իրենց, ու ամէն իրենց նման դատողութիւն ունեցողներուն կարծիքովը վստահ կրնային ըլլալ իրենց գրածներնուն: Իսկ կ'ուզեմ որ, մէկը թէ որ նոր տրամաբանութիւն մը գրէ, գրածն ալ թէպէտ և ճիշտ անսխալ ըլլայ, ուրիշ ապացոյց մը չի կրնար ունենալ անոր անսխալ ըլլալուն՝ բայց միայն իւր, ու իրեն նման կարծիք ունեցողներուն դատումը. ան ապացոյցը որ նախկին սխալ գրողներն ալ յար և նմանը ունեցած պէտք է որ ըլլան, անոնց գրածը սխալ ըլլալուն պէս անորն ալ սխալ ըլլալը կարելոր կըլլայ:

Երկրորդ հետեւութիւնը այս է որ, թէպէտ և իւր գրածը պատահամբ ճշմարիտ ըլլայ, ինք վստահ ըլլալու հաստատուն ապացոյց մը չունենալուն պէս, իրեն հետեւել ուղղորդներն ալ չեն կրնար վստահ ըլլալ. որով ան ալ ուրիշ առջի գրուածներուն մէջ խառնուելովը իբր թէ կը կորսնցնէ:

Իմ գրածէս աս հետեւութիւնները չելլալու համար ուրիշ ճար մը չի գտայ, բայց միայն՝ գրածս իբր թէ խնդիր մը ընելով, իմաստուն անձնաց դատումին տակը ձգեւ. գաղղիացւոյ լեզուն ալ իբր թէ ընդհանուր լեզուն մը եղած ըլլալով, գրածս գաղղիէրէնի թարգմանելը գովելի դատեցայ, որով շատ իմաստուններ աս լեզուին հմուտ ըլլալով, խնդիրներս անոնց ամէնուն տուջարկած կ'ըլլամ: Իսանկ ընելով, նախ՝ միայն իմ ու մէկ բանի իմ կարծիքիս վրայ ըլլող անձինքներուն դատումին վրայ հիմն գրած չեմ ըլլար, յետոյ՝ թէ որ իմ գրածս հաւանական ըլլայ նէ՝ հետեւողներս շատ ալ կրնան ըլլալ վստահ ալ:

Ուստի կ'աղաչեմ ան իմաստասէր անձինքներուն, որոնք որ հաւանական կարծիքներ ունին իմ կարծիքներուս դէմ, բարեհաճին կամ ապագրութեամբ, կամ սոսկ

նամակաւ մը ինծի ծանուցանել. Մն անձինքներն ալ որ իրենց անուննին չեն ուզեր ծանուցանել, ու մինչև ինծ-
մէ անգամ ծածկել կ'ուզեն, անոնք ալ զիտցած ըլլան
որ ստիպւած չեն նամակնին ստորագրելու. թող կար-
ծիքնին յայտնեն, իրենց անձը յայտնելը մեզի այնքան
հարկաւոր չէ: Բայց աս ալ գիտնան որ, հին կամ նոր
գրութիւն մը՝ որուն հակառակը կայ՝ չենք ընդունիր.
Վասն զի այն ժամանակը գրութիւնները գատելու ելա-
լու է, ան ալ մեր գործը չէ ըսինք: Զին կամ նոր
գրութիւն մը գրող անձը, թէ որ պատասխան առնել
կ'ուզէ, պէտք է որ գրութիւնը իրօք յայտնի ցուցնէ.
ասոր հակառակը ընողները մեզի քամահրանք մը ըրած
չեն ըլլար. բայց մեր չի պատասխանելն ալ մեզի յան-
ցանք չեն կրնար ընել. որովհետեւ անանկ կասկած ու-
նիմ որ, այդ կերպ գրվածները, «պախալը էքմէքճին»
տրամաբանութիւն կ'առնէ՞ մի ըսողներուն պէս շատ պի-
տի ըլլան. անոնց մէկուն՝ գրութիւն մը սխալ ըլլալուն
կարեւորութիւնը ուրիշ գրութեան մը սխալ եղածը մեզ
կասկածել կուտայ ըսելով հաւանեցուցանելը, մէկային՝
տրամաբան մը «պախալին» ու «էքմէքճին» գործը ու-
միկէ մը աղէկ կը հոգայ ըսելով ապացոյցներ ցուցը-
նելը, այնքան երկան ու գժուար են որ, քանի մը պա-
տասխանողներ անգամ քիչ կուգայ. ես ալ մինակ եմ.
Ես հաւանական կարծեացը պատասխան տալու հաղիւ-
բաւական եմ: Թէ որ իմ կարծեացս համեմատ ընկերներ
գտնամ նէ՝ անոնց նամակներուն պատասխանները անոնք
կուտան. որովհետեւ ինչ անկատար, անկանոն, ան-
հիմն կարծիքներ ըռխնդակող նամակներ գրուի նէ ինծի՝
ամենն ալ կորսըլիլու չեն, պահուին պիտի:

Հաւանական կարծիքներուն պատասխաններն ալ մեր
տպագրուած թերթերուն մէջը կրնան գտնալ. իրենց
կարծիքնին նախ դնելով պատասխաննին ալ անոնց

ծայրը, իրենց կամացը համեմատ, այսինքն անուննին
կամ անուանեալ կամ անճանօթ պիտի գրուի :

Առաջին խնդիր :

Անր բանականութիւնը, մեր գաղափարներուն պար-
տաւոր ենք թէ չէ .

Երկրորդ խնդիր .

Անր գաղափարները, մեր զգացողութեանը պարտաւոր
ենք թէ չէ .

ԵՐԱՆԻ ՓԻԷԹԱՌՓԱՆԱԳՐԱՆՈՒՆ

ԽՆԴԻՐՆԵՐՈՒՆ

ՇՆՐՈՒՆԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ:

1848 Սեպտեմբեր 4. 10—115.

Թուով Հայաստան լրագրոյն միջոցաւ հրատարակուած երկու փիլիսոփայական խնդիրներուն շարունակութիւնը “Խնդիր փիլիսոփայական առաջարկեալ առ գիտնականս ամենայն երկրի ՚ի միսջէ արեւելականէ .” Սասն բ. մակագրով ասօրերս գաղղիներէն տպվելուն ու բոլոր Եւրոպա տարածուելուն պատճառաւ, յարմար դատեցանք անոր հայերէնը թարգմանել: Որովհետեւ ան սկզբունքները ընդունվելէն յետոյ, անոնց վրայ հիմնրված Տրամաբանութիւնմը՝ որ պիտի շինուի նէ՝ գլխաւորապէս մեր ազգին համար պիտի ըլլայ: Ուրեմն որքան ալ որ առ այժմ մեր ազգայնաց շատերը ասկէց բան մը չեն կրնար հասկընալ ալ նէ՝ ասօրվընէ ասոնց հայերէնը տպվելը՝ օրինաւոր կերեւի մեզի, ուստի փութացանք թարգմանել ու կամեցանք մի և նոյն Հայաստան լրագրոյն միջոցաւ հրատարակել աս երկրորդ մասը, (*)

(*) Լրագրոյն հրատարակիչը ոչ յանձն առաւ հրատարակել զայս և ոչ յանձն չառնելուն պատճառ մը գրաւ, որով մեզ ստիպեց երկու գլխաւոր իրաց վրայ

ինչպէս որ սուջինը ըրինք : Նայց թէ որ դաղղիներէն են քառաբառ թարգմանելնք նէ՝ իրաւի ան ժամանակը անհասկընալի բան մը կ'ըլլար մերազնեայց համար . ուրեմն ազատ թարգմանութիւն մը ընել վայելուչ երևնալով մեզի , անանկ ըրինք :

ԳԼՍՊԵՐ ԹԻՒՅՍԻՒԶ :

Հասարակութեանը աս ծանօթութիւնը ապու թէ մեր դրութիւնը ոչ քաղաքականութեան և ոչ կրօնից վնաս ունի . քաղաքականութեան վնաս չունի , վասն զի գաղղիներէնէն 50 օրինակ Վ սեմափայլ սատրազամ Ունշիա փաշային տրվեցաւ որ տէրութեան մէջ պէտք եղած տեղը տարածվի առաջի անդամին պէս . քաղաքականութեան մասին նորին վսեմութենէն առաւել ով կրնայ գիտեմ ըսել . թէ որ վսեմ փայլ փաշային վնասակար չերևցաւ աս , մէկ ուրիշին կասկածը հաւանական չիր . նար ըլլալ : Կրօնից համար ալ ապահով թող ըլլայ հասարակութիւնը , որով հետև ճշմարտութեան մը ապացոյցը մէկ ուրիշ ճշմարտութեամբ մը չտարանջիւնէ . ես ճշմարտութիւն կը փնտռեմ . ան կրօնքը որ ճշմարիտ է , իմ գտած ճշմարտութեամբս առաւել կրփայլի , և թէ որ իմ կամացս հակառակ կրօնքի մըն ալ դպչի իմ գտած ճշմարտութիւնս նէ՝ անով ալ առաւել օգուտ մը քրած կ'ըլլամ մարդկային բնութեանը , որով հետև կրօնք մը որ ճշմարտութենէն կը վախնայ՝ ան կրօնքը ճշմարիտ չեկրնար ըլլալ . երանի թէ իմ գտած ճշմարտութիւնս ամէն սուտ կրօնքները խափաներ : Ես ասանկ ըլլալով ես ալ վստահութեամբ տպիւ կուտամ զայս , ընդերդողներն ալ վստահութեամբ թող կարգան :

ՊԵՐՈՆՆԵՐ

ՔԱՆԻ մը սամիս կայ որ ձեզի առաջարկեցի յետագայ երկու փիլիսոփայական խնդիրները. “Սոբանականութիւնը մեր գաղափարներուն պարտաւոր եմք թէ չէ. մեր գաղափարները մեր զգացողութեանը պարտաւոր եմք թէ չէ, ու ձեզմէ պատասխան մը ջառի մինչև ասոր:”

Յեր աս լուութեանը համար աս կրնամ ըսել որ խնդիրները շատ ծանր ըլլալուն ժամանակ կուղէք անոնք աղէկ մը քննելու, որովհետեւ չեմ կրնար ըսել որ անոնք ձեր կարողութենէն վեր ըլլալուն կը վախնաք, որ չըլլայ թէ ինծի պատասխաններովնիդ աշխարհքիս մէջ գիտնականութեան մասին ստացած վարկումնիդ կորոնցընէք. չեմ կրնար ալ ըսել որ մինչև հիմակ գլխաւոր փիլիսոփաներուն անգամանորոշ թողած խնդիրները անձոռնի բան մը համարէք. ասանկ ալ չեմ կրնար հետեւիլ ան կարծիքին որ մէկը առջի անգամ խնդիրները հրատարակված օրէն քանի մը օր ետքը հաղորդեց ինծի նամակաւ մը ըսելով ձեզի համար թէ՛ որ քանի ալ որ դուք ամեն ճշմարտութեան հետեւ եք նէ՛ ձեր օգտին համար ան ճշմարտութիւնները ուամիտէն ծածկելու ստիպված ըլլալ նուր, չի տխրի պատասխանէք ինծի:

Ես կասկածը շատ անիրաւ է, որովհետեւ աղէկ գիտեմ որ դուք քաւական կարողութիւն ունիք մտածելու թէ՛ ճշմարտութիւնը ծածկելու ժամանակ չէ հիմակ, մանաւանդ քանի որ ճշմարտութիւնը մերկապարանոց կերևայ այնչափ

ալ մեր բարքը կուղբի ըստ ամենայնի: Նմանապէս ալ անկարելի է որ աս խնդիրները անճոռնի բան մը համարել տալու մտածէք. որով հետեւ հակառակը ապացոյցերով հաստատելու ես անկարող ըլլամ ալ նէ՝ ուրիշի մը հաստատել տալը միտքս զբերեմը կրնաք դուշակել: Չեմ կրնար հաւատալ ալ որ աս խնդիրները ձեր կարողութենէն վեր ըլլան. թէ որ մինչև հիմակ առտոնց վրայ չամոածեցիք նէ՝ պատճառը ան է որ միաքվենիդ չեկաւ:

Ուրեմն ձեր պատասխաններուն արդելք ըլլալու՝ խնդիրներուն ծանրութենէն ուրիշ բան մը չկրնար ըլլալ կրնամք ըսել. անշուշտ խորունկ մտածել կուղէք ասանք որոշելու համար. բայց ժամանակը ազնիւ է, անիկայ որքան քիչ կրնամք նէ՝ այնքան քիչ կորոնցունելու եմք:

Թող մեկը հաստատէ թէ “Սէկ մարդ մը մէկ գատողութեան մը գաղաբարը չունենալով ան գատողութիւնը կրնայ ընել,” ես ալ հաստատեմ թէ “Սեր բանականութիւնը մեր գաղաբարներուն պարտաւոր չեմք:” Թող մէկն ալ հաստատէ թէ “Սէկ մարդ մը մէկ գաղաբար մը կրնայ ունենալ անոր զգայութիւնը չունենալով,” ես ալ հաստատեմ թէ “Սեր գաղաբարները մեր զգացողութեանը պարտաւոր չեմք:”

Ըսոր համար աս օրվրնէ մինչև վեց ամիս պիտի սպասեմ. թէ որ մէկը ասանք չհաստատեց ես ալ հակառակը պիտի հաստատեմ այսինքն “Սեր բանականութիւնը մեր գաղաբարներուն պար-

տաւոր եմք. ու մեր գաղաբարները մեր զգացողութեանը սրարտաւոր եմք : »

Բայց տակաւն , ինչպէս որ զրկել չեմք ուղեր ան անձինքը ան ամենափոքր միսիթարութենէն որ կը գտնան բերաննուն եկածը դուրս տալով մէկ սկզբունքի մը դէմ , երբ ան սկզբունքը մէկ կողմէ մը իրենց հակառակ է . կամ երբ ան սկզբունքը իրենք չեն հասկընար , առանկ ալ մարդ կային երջանկութիւնը ու գաղաբարները անանկ մարդոց հաճոյիցը չեմք ուղեր թողուլ : Ասոր համար կը ծանուցանեմք հասարակութեան որ , մեր խնդիրներուն դէմ պատասխան մը հաւանական ու ընդունելի ըլլալուն համար՝ պէտք է որ մեզի գրված ու մեր ձեռքը հասած ըլլայ . վասն զի ամեն մարդ բերնին եկածը կրնայ ըսել . բայց ամէն մարդուն ըսածը շտակ չիկրնար ըլլալ . առ խնդիրները որ այնքան ծանր են , հասարակութեան հասկնալիք գործը չեն՝ ուրեմն մեզ չհասած պատասխանը , մէկը թող օրինաւոր պատասխանի տեղ չընդունի :

Արդ մեզի պատասխանողներուն կը ծանուցանեմք որ նամակներնուն հասցէն Պ . Վասպար թիւ Երեւանի մամալի խանն Դ Կոստանդնուպօլիս գնելով իրենց ազդերնուն Կոստանդնուպօլիս գտնելով Երեսփոխաններուն խրկեն . որոնցմէ անոնց ստորագրված օրինակը այսինքն գօթիան առնելով անդորրագիր մը պիտի տայ Պ . Վասպարը : Սերագնեայց մէջէն ալ պատասխանող թէ որ գտնելի , անոնք ալ իրենց Պատրիարքարանի կողմէն կրնան առանկ ընել :

Յիրաւի առ մէկ ծանրութիւն մը պիտի ըլլայ

Պ. Պ. գործակալներուն , բայց կը յուսամ որ աս
գժուարութիւնը սիրով յանձն կառնեն անոնք ,
որովհետեւ թէ որ մէկը փոքր կատած մը ունե-
նայ աս խնդիրներուն արժանաւորութեանը ու-
ծանրութեանը վրայ նե՛կ կրնայ գիմել ինծի , որ
եռալ անոր ցնացունեմ թէ աշխարհքիս վրայ աս
կէ արժանաւոր գործ մը չըկայ որքանք անոր սա-
րակելու առանել սխալաւոր ըլլամք :

Երեւոյի մը :

1849 Յունիս :

ՀԵՏԵՉՑՈՒՄԻՒՆ

ՃՇՄԵՐՏՈՒԹԵԼՆ

ԵՐԵՒԵՑԻՆՈՒՄԸ

ՈՐ

ԿԸ ԲՈՎՄԵՆԴԵՄԻՆ ԽՆԳԻՐ ՓԻԼՍՈՓԵՅԱԿԸՆ ԸՌԱԶԵՐԿԵԼ, ԸՌԱ ԳԻՏ-
ՆԵՐԱԿԸՆ ԸՌԱՆԵՐՆԵՆ ԵՐԿՐԻԲԻՆ ՀԱՍ-
ՏԵՏՈՒԹԵԼՆԸ, ՀԵՏ

ԿՈՐ ՏՐԱՐԱՔԱՆՈՒՄԻՒՆ ԱՐԷ

ՈՒ ՓԻԼՍՈՓԵՅՈՒԹԵԼՆ

ԳԻԼԵԼԻՈՐ ՄԵԼՈՆՅՈՒՆՆԵՐ ԲԵՅՏԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԸՌԱՆԸ

ԳԵՄՊԵՐ ԹԻՆՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ՁԵՌՕՐԸ
ՀՐԵՏԵՐԵԿԵԼՈՎ

ՅԵՏՏԵՐԵՐՈՒԹԻՒՆ

Սէկը թէ որ գիրք մը պիտի շինենէ՝ սովորութիւն է որ
մէկ յառաջաբանութիւնով մը առաջուց ան գիրքին ինչ
գիրք ըլլալը կը ծանուցանէ. բայց մինչև հիմայ մէկ մարդ

Ըս գրուածը նախ և առաջ հայ ազգին համար Գասպար
Թիւյսիւզեանը հրատարակել ուղած ժամանակը, հե-
ղինակը կամեցաւ որ գաղղիէրէնի ալ թարգմանվի,
ինչու որ եւրոպայի ազգերուն ալ շահաւոր կը ըլլայ
կարծեց:

Ուրիշ լեզուներու ալ պիտի թարգմանվի թէ որ ուղղ-
ըլլայ:

գիրք մը շինելու եղած ու յառաջագոնութիւնով ան շինած գիրքը աւրած չունի, այլ հակառակը հեղինակները մինչև ասոր շինելէր չիրքերին քրամ գովաբանութիւններն աւրժանի ըլլալիքը չըլլալիքը չիմաստելով գովեր են :

Ըստ սովորութեանը հետեւելով ես ալ « քառարական հե. տաղաութիւն ճշմարտութեանս ցովեմ պիտի » բայց ես խօսք տալու չեմ ոչ արեգակէն մինչև լուսին քանի կանգուն է նէ անկեպ ձեզի սորվեցըմար, ոչ Կէմքարէն իր աղջիկը Պերսեփոնէն փնտելիւ հաւար դժօնիք ինչոնք երգելու, ոչ ալ նոր կերպ լիութիւն մը ճարելու որ նա չի կրկնէ փրկուցորութիւնը ունենայ : Ինչ ես պիտի աշխատիմ ձեզի ցուցունելու թէ որն է ան հնարքը որ ասկէց ետքը մէկմընալ մարդիկ իրար չիմնացունեն, մարք աղին կորուստը մէկմընալ չիլայ, ճնդդք մարք իրենց զուլկնաբուն գեշութեանը մըսայ մէկմընալ չեյաւին : Ետպէս ինչ միտած արտիւր մէկմընալ չի կսկծայ, աղքատը հայ չիգանալուն մըսայ մէկմընալ չըյուսահատի, հարուստը իր ունեցածը չիկորստեցունելու համար մէկմընալ չըդողայ, մարդը իր նմանակցներէն թուանաւոր կենդանիէ մը մտնանալու պէս մէկմընալ չիվախնայ, չար մարդիկները մէկմընալ ուրիշներ չիտարեն, վերջապէս աշխարհիս մըսայ աջքան ժամանակէ որքան ամանի գեշութիւններ թշուառութիւններ կան նէ վեհնայ :

Ըն որքան հրաշք է պիտի բոլս, ես ալ պատասխան կուտամ որ ամենց յիշխալը որքան հրաշալի լիլիւայ ալ նէ ես ասոր ճարը գտնալու իր յարմար : որովհետեւ ամենց ամենք մեր դատողութեանը անկատարելութենէն առաջ կուգան, (որն որ ետքը ձեզի պիտի ցուցունեմ) մեր դատողութիւնը շտկելուն ճարը ըլլալուն համար ասոնց ալ ճարը գտնալը հնարաւոր կըլլայ : Բայց ամենէն առաջ աս պիտի ըսեմ որ ես աս հնարը գտնալու համար ինծի պէտք եղած փաստերուն ու ապացոյցներուն մէջ ամենեկին հրամայական կամ համոզական կամ չնչին փութաւր չի պիտի դորժումեմ :

Յիսակունիներն մէկ կողմէ մը իմ սկզբունքներս բռնի կամ
համոզելով բնգոններ տարու չափակելու համար, իմ ապա-
ցոյցներս և հօնը գրաւ թիւնով մը չի պիտի ընեն, որովհետեւ
ասանկ ընելը գիտացինք կամ կ'ուզէին, կամ համոզել է,
ինչու որ մէկը թէ որ գրաւ թիւն մը ընդունել է նէ՛ հար-
կաւանադրութեանը հետեւ թիւնն ընելը ընդունելու անի-
մաց կրնար ալ անպիտէ կրնա ալ համոզել:

Յիսակունիներն կ'ուրախանան որ սա մասին ամենեւնի ազատ
են եւ իմ կողմէն անէս ազգաւ թիւն մը պատճառելու, ինչու որ
գիտութեան մասին ամենեւնի համար մը չունիմ, անուս
ալ անձանցով ըլլալով, ընթերցասէրները, որոնք չիկար-
գացած անոր ճշմարիտ բնական ազատաց ապահով ըլլա-
րու համոզմունք չեն կրնար ըլլալ: Եւ ասանկ ըլլալն երբ-
եւեալ Յիսակունիներն թիւն չ'ունենան որ ասոնք կը հրապար-
տեն: Եւ ապա միւր անգամ անտանի մէկը չէ: Եսոր եւ
շատ կուրախանամ լսել, վասն զի եւ չեմ ուզեր ընթերցա-
սէրներս ան աշխարհներուն նմանին որ վարժապետներուն
ապահով ըլլալով անոր քաջին հաւանելու կը ջանան թե-
պէտեւ ճշմարտութիւնն ու յատկութիւնն հետեւ ըլլան
բաւժնեղ: Եւ ասանկ չեմ ուզեր, եւ կ'ուզեմ որ ամեն
կողմէն ազնաւ ըլլան փութելու իմ գրածիս վրայ, աշխար-
հիւ չ'որս կողմը բնակողներն ազատաբար մտածեն իմ ըս-
կողմէն ընկնելու և վրայ: Եւ կը խոստանան վրայ շատակ
եղիմալ ուզելու համար չեմ ուզեր ոչ առաջուց յարգ մը
ունենալ, ոչ գրութեան մը կրթնել, ոչ կառավարութիւնէ
մը պաշտպանել, ոչ օրագիրներն զովմել, ոչ կողմնակից-
ներէ ու բարեկամներէ նպատաւոր ըլլալ, ճշմարտութե-
նէն ուրիշ ապրանքն մը ունենալ չեմ ուզեր:

Յիսակունիներն ճշմարտութիւնը որ եւ պիտի ճանչնան
նէ՛ պէտք է որ համոզմունք հաղան ըլլայ, որովհետեւ ասանկ
ըլլայ նէ՛ ճշմարտութիւն կը ըլլայ, ինչու որ մէկ բանը մե-

35-1000-1000

կուն համար ճշմարտութիւն, մեկալին համար ստութիւն
եղած ժամանակը ան բանը ճշմարտութենէն կելլայ:

Տիրաւի աս շատ դժուար ճամբայ մընէ որ ևս պիտի հե-
տեւիմ. վասնղի մարդիկներուն առաջմանէ ընդունած դրու-
թիւններովը առածներովը անոնք հաճեցունելը հաւտացու-
նելը որքան գիւրիւն է նէ՝ այնքան ալ տաժանելի է անոնց մէկ
ապացոյց մը միայն իր բնական ճշմարտութիւնովը հաստատել:

Ամէն օր կրտսնանք որ մէկ գիւրբի մը մէկ հեղինակի մը
համբաւը ակնածելի կլնէ ան խորհրդածութիւնը որ մէկ
անձանօթ հեղինակի մը գրքին մէջը ըլլար նէ ծաղը կը-
լլովէր: Ա՛յ էկ ճշմարտութիւն մը որքան անժխտելի ալ ը-
լլայ թէ որ միայն իրաւամբ պոշտպանված է նէ չիճանչոր-
վիր ու կը պարտաւճի. Այսպէս ընկոսն ու ուրիշները ստոր վը-
կայ են: Արքան որ ցաւալի է նէ՝ այնքան ալ ճշմարիտ բան
մը է աս որ, մինչև որ համոզական կամ ստիպելի կերպ մը
չը բանեցունենանէ՝ չես կրնար գիւրութեամբ բան մը հաստա-
տել: Այսու ամենայնիւ աս արգելքը իս չի պիտի դադարե-
ցունէ. ու առանց համոզելու առանց ինծի հաւատալու ըս-
տիպելու պիտի ցուցունենմարդոցը որ, մեր կրած ամէն բա-
րոյականի հակառակութիւններուն պատճառը մեր դատու-
ղութեան անկատարելութիւնն է: Արտհետեւ ևս անանկ
կըկարծեմ որ մեր բարոյական գործողութիւններուն շարժ-
առիթը մեր գաղաղութիւնն է, ինչպէս որ գտնուած տրա-
մաբանութիւններնալ ստոր ճար մը ընելու բաւական չէն
երկնար ինծի, ան պատճառաւ որ աս գիտութեանը հիմ-
նական սկզբունքները որ կը կայանայ որոշել. թէ մեր բա-
նականութիւնը մեր գաղափարներուն պարտաւոր ենք. մեր
գաղափարները մեր բանականութեամբ պարտաւոր ենք.
մինչև աս օր հաստատված չէ, ևս անոնք եւրոպայի գիտնա-
կաններուն ու ակադեմեաններուն հետ մէկտեղ հայերուն ալ
ինգիլի մը պէս տարի մը կայ առաջարկեցի: Առաջարկելու
պատճառն ալ ան է որ, իմ կարծեօք մէկ մարդուն իր գիտ-

Նշանակալի

ցածը իրեն որքան որ շիտակ երևնայ ալ նէ՝ ըղձորովին ինքը
զ'նքին ապաւինելու չէ :

Այն ամիսմը սպասեցի ես աս խնդիրներուն պատասխա-
նին մէկն ալ ստոր պատասխան չըտրվաւ . բայց աս ալ գիտ-
նալու է որ, աս խնդիրներուն պատասխանը տղաքը անգամ
գիտնալու էին . ինչու որ ասիկայ շիտակ հետեւեալ հարց-
մունքին կընմանի, որ մէկը կըրնայ ընել ան մարդուն որ
ինքը աղէկ քէման չալող մը համարովի կըկամի . ան երգե-
լը ան ներդաշնակութիւնները որ քէմանով կըլալիննէ՝ լա-
րերուն վրա մատովները խաղցունելով կըլլայ, չէ նէ ազելը
լարերուն քըսելով կըլլայ . թէ որ ան մարդը ստոր պա-
տասխան մը չբերնայ տալնէ, ալ ի՞նչ վարմանալու տեղ
կըմընայ թէ որ չըկրնայ նէ աղէկ քէման չալիլ : Ասանկ ալ
մենք ալ որ ամէն օր դատողութիւններ կընենք ու մեր գա-
տողութիւնը մեր գաղաբարներուն արտաւոր ենք, մեր գա-
ղաբարները մեր զգացողութեանը պարտաւոր ենք չենք գի-
տեր նէ՝ ալ վարմանալու ի՞նչ տեղ կըմընայ մեզի երբ բա-
րոյականի հակառակութիւններ կըկըրենք նէ :

Աս յետին ազիտութիւնը քանի որ մեր վրայ է նէ՝ ամէն
օր կրնանք սխալիլ, քովի թաղը երթալու համար աշխար-
հին չորս կողմը կրնանք պըտըտիլ : Աս ազիտութիւնը մեզի
անհամար փնտս ունի . անոնցմէ միայն աս փնտանիս պիտի
սպասեմք, մէկը որքան ալ որ ուրիշներէն ազէկ դատողու-
թեան մը տէր չէ ալ նէ՝ գիտնականութեան համըսմը կըս-
տանայ ու զբոս թիւն մը գնելով շտաբը իւր ծուռ կար-
ծեացը կը հետեւցունէ : Ահա ասակէց տաջ եկաւ քանի մը
Ժամանակի եւրոպայի խոփութիւնները : Մարդկային աղ-
գին մէկ ճար մը գանալով աս վիշտերէն աղաւելու հա-
մար վեց ամիս սպասելը արդէն շատ էր . թէպէտե գիտեմք
որ ասանկ մէկ գեղ մը արտօրալով չիգործածվիր, ինչու
որ նախապաշարմունքները ու ազիտութիւնը կամաց կամաց
կըլաղթըվին, աս ասանկ ըլլալէն ետքը՝ ինքը զինքիս չը-

ժամանակը այժմեկ արդէն պատճառ մը չգտնուի որ լուրջ
թշնամիները առաւել տխրացանէր, ու զիպէ, մէկ անգամ
մըտալուստ հարգմունքը խափարար Տրատարակեցի :

Այն քանակութեամբ մէկ գաղափարներուն պարտա-
տար չըլլալու համար պէտք է որ մէկ գաղափար թիւն մը
ընենք յոսանց անոր գաղափարը անենալու : մէկ կրնայ որ
դարտութիւնը զգացուի թիւննուն պարտաւոր չըլլալու հա-
մար պէտք է որ մէկ գաղափար մը անենանք արդեւ անոր
զգացողութիւնը անենալու : յղումս այժմ արդէն չգտնուի որ լուրջ

Այն ամիսը այն հարցմունքի ազատութեանին արտա-
կանացի : լուրջ այն հարցմունքը հաւանական չէ որ մէկ
է որ համարաւ թէ՛ մէկ կարասի մը մէջ որքան որ ու
կաթիլ մը ջուր չի կայնէ՛ անկէ՛ փառք մը ջուր կ'ընայ : հա-
մար հաւանականութեան ալ ծանուցի որ ինքիստե՛րմէն ըն-
քու համար իմ բաժնէն իմ անալ է մտքը : Եւ անոր ծանուցման
խօսքեր լսելը բաւական չէ : այլ ինքի անանկ համարաւ
փաստիւր ցուցնելու է որ հրապարակաւ շրջադիւր ար-
ժանի ըլլան :

Եւ հա՛մար մէկըն հրապարակութեան մէջ ամիս ետքը,
անջնէն անոր մը ետքը ու մտքը մը բաժնէն իմ հաւա-
կանակը չըլլալու համարաւ թէ՛ ետքն է որ կրնայ իմ հա-
մարաւ թէ՛ իմ գրութեան, որուն անանկը արտաբանու-
թիւն մը պիտի ըլլայ : Եւ այն ան արամարանութիւնը անջն-
ներուն չափիս նմանի, որունք որ ի հիմանց պիտի են ու
հասարակութեան համար ալ անմատչելի : մէկ մասն պիտի
բաժնուի որունք 1850 յունիարի մէկըն մէկն ալ ամիս
պիտի հրապարակեն : Եւ այն մասը զգացութեան մը
պիտի խօսի, երկրորդը գաղափարին, երրորդը գաղափար-
թիւնն, չորրորդը հրապարակած ամիսն ինդիքին հա-
մարաւ թիւնը պիտի պարունակէ, հինգերորդը երկրորդ
ինդիքին համարաւ թիւնը պիտի պարունակէ, վեցերորդը
անջն մասերուն ամիսնէն ծագած հաւանութիւնները պիտի

պարունակէ ու ճշմարիտ փիլիսոփայութիւնէն առաջ եկած ճշմարիտ իմաստութեան հասնելու կերպը պիտի ցուցունէ :

Պիտի ջանացիլ որ հրատարակութիւնը տղաքը անգամ հասկընալու հալի պարզ ըլլայ , ու անանկ ըլլայ որ կարգացողները վեց ամսվան մէջ վարժապետի կարօտ ալ չեղած տրամաբանութիւնը ու բանականութիւնը աղէկ մը գիտնան :

Ըռաւել գիւրութիւն մը տալու համար ընթերցատէրներուս, պարզ աշխարհաբառ ոճով մը հրատարակելէն ետքը, կոտտանդնուպօլսեցոյ խօսակցութեան ոճովն ալ պիտի արգիլի որ ուզողը անկէ առնէ :

Ուզողը գրածախններուն խանութը կրնայ գտնալ ասոնք :

Պիտի քսան բարա է հատը . բարա չըկըլլող տըլիողները իմամ ալի խանը Պ . Վասպար թիւյսիւզեանին տնեւակէն ձրի կրնան առնել :

25
 26
 27
 28
 29
 30
 31
 32
 33
 34
 35
 36
 37
 38
 39
 40
 41
 42
 43
 44
 45
 46
 47
 48
 49
 50
 51
 52
 53
 54
 55
 56
 57
 58
 59
 60
 61
 62
 63
 64
 65
 66
 67
 68
 69
 70
 71
 72
 73
 74
 75
 76
 77
 78
 79
 80
 81
 82
 83
 84
 85
 86
 87
 88
 89
 90
 91
 92
 93
 94
 95
 96
 97
 98
 99
 100
 101
 102
 103
 104
 105
 106
 107
 108
 109
 110
 111
 112
 113
 114
 115
 116
 117
 118
 119
 120
 121
 122
 123
 124
 125
 126
 127
 128
 129
 130
 131
 132
 133
 134
 135
 136
 137
 138
 139
 140
 141
 142
 143
 144
 145
 146
 147
 148
 149
 150
 151
 152
 153
 154
 155
 156
 157
 158
 159
 160
 161
 162
 163
 164
 165
 166
 167
 168
 169
 170
 171
 172
 173
 174
 175
 176
 177
 178
 179
 180
 181
 182
 183
 184
 185
 186
 187
 188
 189
 190
 191
 192
 193
 194
 195
 196
 197
 198
 199
 200
 201
 202
 203
 204
 205
 206
 207
 208
 209
 210
 211
 212
 213
 214
 215
 216
 217
 218
 219
 220
 221
 222
 223
 224
 225
 226
 227
 228
 229
 230
 231
 232
 233
 234
 235
 236
 237
 238
 239
 240
 241
 242
 243
 244
 245
 246
 247
 248
 249
 250
 251
 252
 253
 254
 255
 256
 257
 258
 259
 260
 261
 262
 263
 264
 265
 266
 267
 268
 269
 270
 271
 272
 273
 274
 275
 276
 277
 278
 279
 280
 281
 282
 283
 284
 285
 286
 287
 288
 289
 290
 291
 292
 293
 294
 295
 296
 297
 298
 299
 300
 301
 302
 303
 304
 305
 306
 307
 308
 309
 310
 311
 312
 313
 314
 315
 316
 317
 318
 319
 320
 321
 322
 323
 324
 325
 326
 327
 328
 329
 330
 331
 332
 333
 334
 335
 336
 337
 338
 339
 340
 341
 342
 343
 344
 345
 346
 347
 348
 349
 350
 351
 352
 353
 354
 355
 356
 357
 358
 359
 360
 361
 362
 363
 364
 365
 366
 367
 368
 369
 370
 371
 372
 373
 374
 375
 376
 377
 378
 379
 380
 381
 382
 383
 384
 385
 386
 387
 388
 389
 390
 391
 392
 393
 394
 395
 396
 397
 398
 399
 400
 401
 402
 403
 404
 405
 406
 407
 408
 409
 410
 411
 412
 413
 414
 415
 416
 417
 418
 419
 420
 421
 422
 423
 424
 425
 426
 427
 428
 429
 430
 431
 432
 433
 434
 435
 436
 437
 438
 439
 440
 441
 442
 443
 444
 445
 446
 447
 448
 449
 450
 451
 452
 453
 454
 455
 456
 457
 458
 459
 460
 461
 462
 463
 464
 465
 466
 467
 468
 469
 470
 471
 472
 473
 474
 475
 476
 477
 478
 479
 480
 481
 482
 483
 484
 485
 486
 487
 488
 489
 490
 491
 492
 493
 494
 495
 496
 497
 498
 499
 500
 501
 502
 503
 504
 505
 506
 507
 508
 509
 510
 511
 512
 513
 514
 515
 516
 517
 518
 519
 520
 521
 522
 523
 524
 525
 526
 527
 528
 529
 530
 531
 532
 533
 534
 535
 536
 537
 538
 539
 540
 541
 542
 543
 544
 545

ՀԱՏԱԶՕՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ

ԵՐԵՒԵԼՅԱՆ ՄԸ

ՈՐ

ԿԸ ԲՈՎԱՆԴԱՆՈՒՄ ԽՆԴԻՐ ՓԻԼՍՈՒ
ՓԵՅԵԿԱՆ ԸՌԱՋԱՐԿԵԼՆ ԸՌ ԳԻՏ-
ՆԵԿԱՆ ԸՄԵՆԱՅՆ ԵՐԿՐԻՒՄ ՀԱՍ-
ՏԱՏՈՒՆԵՐԸ ՀԵՏ

ՆՈՐ ՏՐԱՎԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԸ

ՈՒ ՓԻԼՍՈՒՄՓԵՅՈՒԹՅԱՆ

ԳԻԼԵԼՈՐ ՄԱՍԵՆՅԱՆ ԲԱՅՏԱՏՈՒԹՅԱՆԸ

ԸՄԵՆԸ

ԳԼԱՎՈՐ ԹԻՒՅՄԻՕՅԵՆԻՆ ՁԵՌՕՔԸ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԼՈՎ

ՏՐԱՎԱՐԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՄԱՍՆ ԸՌԱՋԻՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Ի Տպարանի Հենրիկոսի Գալոլ

1880.

ԾԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆ

Ըստ տրամաբանութեանը վեցերորդ մասը վերջինը փնէլն որ չըհրատարակենք նէ՝ ասոր դէմ գրողներուն չենք կրնար պատասխանել :

Աշխարհարառ լեզունիս չիհասկըցողներուն համար ըստամպօլցիներուն լեզուէն ալ գրեցինք . լաբին զատ չիտպեցինք , երկուքը մէկտեղ առջևը աշխարհարառը գրինք ետևը ան :

Աս հրատարակութեանը յայտարարութիւնը կարգա-
ցողը խմբած է որ սա մեր փոքր ու հանրական տրամա-
քանութիւնը մի միայն գիտնականութեան մէջ առաջ գա-
լողներուն համար չէ: Անք անանկ տրամաքանութիւն մը
պիտի շինենք որ, ամէն մարդու ալ շահաւոր ըլլալու հա-
մար ամէն մարդ կարենայ հասկընալ ու ամէն մարդ կա-
րենայ դնել: Արեւմտեան պարկեշտ գրքին մէջ անանկ վսեմ
գրողացները գտնալու մարդ չը յուսար, ընդ հակառակն
մենք միաբերնիս դրեր ենք ամենեւին պարզ կերպով մը ճշ-
մարտութիւնը փնտռելու, ու իբր թէ բնութեանը դադա-
նիքը յայտնելու պէս հրամայական կերպով մը չիտօսելով,
եղբայրապէս մեր ընթերցասէրներուն հետ պիտի հետեւինք
ամէնուն ցանկալի ճշմարտութիւնը գտնալու:

Այնչէս հիմայ տպագրված տրամաքանութիւններուն
չըհանելով, մանաւանդ ան մասին համար որ հասարա-
կութեանը անմատչելի են, կամեցանք անանկ մէկ տրա-
մաքանութիւն մը յօրինել որ դժուարութիւնները վերնա-
լով՝ ամէնուն պէտք եղած արհեստը շիտակ դատելը ամ-
մէնալ գիտնան:

Յետ այս ամենայնի սա մեր աշխատասիրութեանը մէջ
մեր կարծեացը հետ ուրիշ ճշմարիտ կարծիքներ որ շատ
դժութիւններու մէջ խառն 'ի խառն են, ժողովելով գիտ-
նականներուն ալ շահաւոր բան մը չենք ըրած ըլլար արդ-
եօք երբ անոնք ան տաժանելի կասկածեն ու անստուգու-
թենէն կաղատենք, որ փիլիսոփաներուն հակասութիւն-
ները կը պատճառեն:

Ահա սա կրկին յուսով կամեցանք մենք յանձն առնուլ
սա աշխատասիրութիւնը, որով կը յուսանք պարզ ու յայտ-
նի բացատրութիւններով մեր ուշադիր ընթերցասէրներուն
պարզէն բաղադրեալը, յայտնիէն անյայտը ցուցունել:

Աս մասին մէջ զգայութեան վրայ խօսիլ չըսկսած, ինչ-
պէս որ խոստացանք, արդէն տրամաքանութիւն կարգա-
ցող անձինքը դո՛հ ընելու համար պատշաճ կըհամարինք
յիշել թէ, փիլիսոփաները զգայութիւնը բաժնեցին ներքին
ու արտաքին, նախնական ու երկրորդական, ու ըստ յօ-

ժարութեան իւրեանց նախնական ու արտաքինները հինգ
էն ըսին : Բայց յարմար չենք դատեր յիշել ինչ որ ըսին
զգայութեանը նախնական պատճառներուն ու անոնց մեքե-
նականութեանը վրայ, ինչու որ անոնց խօսածները չնչին
խորհրդածութիւններ չըլլան ալ նէ՝ թերեւ անոնք մանրա-
մասնաբար սորվելը տրամաբանութեան համար պիտանի
բան մը չէ, որնոր աս տրամաբանութեանը վեցերորդ մա-
սին մէջ պիտի հաստատենք : Փիլիսոփայութեան պատմու-
թիւնն ալ մեզ կուսուցանէ աս մասին որ ամէն փիլիսոփայ
ասոնց վրայ հակառակ կարծիքներ ունեցան, յետ այսորիկ
մենք որ ուրիշները կը պարսաւենք աս արհեստը անմատ-
չելի ընելուն համար, մենք ալ պարսաւելի չէինք ըլլար
թէ որ ասոնց վրայ մանրամասնաբար գրէինք :

Մէկ մարդ մը մէկ բան մը տեսնալու ու տեսնալը գիտ-
նալու իմանալու համար արդեօք պէ՞տք է որ աչքին մեքե-
նականութիւնը գիտնայ, աս ըսել կըլլայ որ մէկ քարա-
կոփ մը քար կտրելը սորվելու համար նախ հանքաբանու-
թիւնը սորվելու է : Եւ հին սովորութեանը զլսաւոր ան-
պատշաճութիւնը աս է որ ուսանողներուն շատերը կը ձանձ-
րածուցանէ ու կը յուսահատեցունէ : Ինչու համար ասանկ
պիտանի արհեստի մը եղերքը խոչնդոտէր դնելով կամայ
անդամալննութեան արհեստին մէջ զգայութեան պատ-
ճառները փնտռելու համար մենք զմեզ մոլորեցունենք :

Ս'եր բացատրութիւնները մութացունեն ինչու տեղը, պի-
տի աշխատինք անոնք պարզելու ու մի միայն զգայութիւն
բառին նշանակութեանը վրայ պիտի գրենք աս առաջին
մասին մէջ :

Բայց կ'աղաչենք ան անձինքներուն որ արդէն աս բա-
ռին նշանակութիւնը գիտեն՝ ներողամիտ ըլլալով յիշեն
թէ շատերը անոր նշանակութիւնը չը գիտնալուն՝ անոնց
համար գրված է աս ու հետեւալ երկու մասերը, չի-
գիտցողներուն ալ կ'աղաչենք որ քիչ մը ուշադիր ըլլան
յետագայիցը :

Օգտյութիւն կըսվի ան գործողութիւնը որ մեր անձին վրայ կատարված ժամանակը կընշմարենք կ'իմանանք. զոր օրինակ .

Մէկ խնձոր մը ձեռքով բռնած ժամանակնիս կ'իմանանք ան գործողութեանը կատարվելը մեր մարմնոյն վրայ որ զգայութիւն հպաւորութեան կ'ըսվի :

Ընթերնիս կըտեսնայ անոր տարածութիւնը ու գոյնը , որուն զգայութիւն տեսանելաց կ'ըսվի :

Ըն պտուղը երբ ունչերնուս մտեցունենք անոր հոտը առնելու համար , զգայութիւն հոտոտելացը կ'արտագրվի :

Թէ որ ձեռքերնուս վար ձգենք ան խնձորը , ան ձայնը որ կը պատճառէ ինկած ժամանակը մէկ գործողութիւն մը կը կատարէ մեր ականջին վրայ որ զգայութիւն լսելաց կ'ըսվի :

Թէ որ ուտենք ան պտուղը , զգայութիւն քրմացը կը պատճառէ :

Ըս ամէն գործողութիւնները իմանալու ենք որ զգայութիւն ըլլան . Թէ որ մէկ պատճառ մը , ինչպէս անդամալոյծութիւն մը կամ մտաց գրաւում մը մեզ արգիլէ նէ իմանալու , կատարված գործողութիւնը զգայութիւն չըլլար , որովհետեւ զգայութիւնը կատարված գործողութեանը իմացվիլն է :

Բարոյական ու բնական ցաւերն ու զուարճութիւնները , ցուրտին ու տաքին զգացումները , հուսկ յետոյ ան ամէն գործողութիւնները որ կը կատարվի մեր անձին վրայ ու մենք ալ կ'իմանանք նէ՝ զգայութիւն են :

Փիլիսոփաները զգայութիւններուն որ մէկին նախնական ու արտաքին ըսին , կան որ ներքին ըսին , երկրորդական ըսին . մենք աս որոշումը չենք ընել , ինչու որ աս ամէն գործողութիւնները առաւել կամ պակաս ուղղակի զգայութիւն են , ուրիշ բան չեն :

Անք Լրացին ու յիշողութեանը երևակայութեանը համար ալ զգայութիւն են կրնանք բսել, ինչու որ ասոնք ալ մեր անձին վրայ կատարւած գործողութեան մը խնայ-
վին են: Բայց ընթերցասէրները գիտնալու են որ աս
եաքինները զգայութիւններուն մէջ չենք խառնել ու
անոնք յիշած ժամանակնիս մասնաւոր կերպով մը կ'ըս-
չենք: Եւ ալ գիտնալու է որ խնդիրները առաջարկած ա-
տեննիս ալ ասոնք զգայութիւններուն մէջը գտնած չէինք:

Ելխարհաբառ չի հասկըցողներուն համար:

ՅԵՈՒՆՔԱՐԵՆՈՒԹԻՒՆԷ.

Եմն մարդ գիտէ քի մէք հայկաններէն շատ ֆարս
ունինք նէ՝ սէպէպը մեր խելքն է, աղէկը գէշը ֆարս ընելով-
նիս է քի հայկաններուն չի կըցած լըսած բաները մենք կըր-
նանք ընել: Մեր մէջը պիլէ՝ աղէկը գէշը ով տահա եվել
ֆարս կընենէ՝ ով խելացի է նէ՝ մեկալներէն ֆարս ունի:

Տրամարանութիւն կըսեն մեկ գիրք մը կայ քի՝ աղէկը
գէշէն ֆարս ընելուն ճամբան, խելացի ըլլալուն ճամ-
բան կըսողիցընէ: Եսանկ ըլլալուն պէս, ով որ տրամա-
բանութիւն կարգացել է նէ՝ պէտք է քի աղէկը գէշէն
ֆարս ընէ, լաքին մինչև հիմայ անանկ չէ, շատ տրամա-
բանութիւն սորվողներ կան քի աղէկը գէշէն չեն կրնար
դատել. ասոր իսպաթնալ ան է քի՝ մեկերնին մեկ բանին
աղէկ լըսենէ՝ մեկալը ան բանին գէշ է կըսէ:

Եսոր սէպէպը երկու թիւրլիւ բան կայ քի տրամաբա-
նութիւնին թէմէլը անոնք են նէ՝ մինչև հիմայ ան երկու
բանին խարէրը տրված չէր, անոր համար տրամաբանու-
թիւնները շիտակ չէին պիւթիւն իրարու զըթ էին, աս
ասանկ ըլլալուն՝ ան սորվողներնալ իրարու զըթ կը լլային:

Անք աս երկու բանը ասկէ տարի ու կէս առաջ աս
տեղի ու ֆրէնկիսթանի խելացիներուն հարցոցինք, վեց
ամիս մը պէքլէյէլէն հտքը հիշ մէկը ասոնց խարէրմը չըտը-
վափնէ՝ մենք մեր խելքին խարէր մը տըվնիքա՞ն ան տըված

խարերնիս թէքրար անոնց հարցուցինք, ու ըսինք քի՞ վե՛ց առիս պիտի պէքլէյէնք թախքի մէկը մեր տըված խարերին հաղնըշութիւնը խալած ընէ մեզի. էյէր քի մէկը անոր հաղնըշութիւնը խալած չիկընայ ընել նէ՛ ան վախտը մեր խարերին վըայ մեր տրամարանութիւնը պիտի շինենք ըսինք:

Ընկէց պերի ութը ամիսէն էյէլ է քի մենք պ'քլէյէցինք. երբ որ մէկը ասոր գէ՛մ մեզի բանմը չիկըցաւ ըսլու նէ՛ խայրի հիմայ մենք ալ աս մեր տրամարանութիւնը շինեցինք ու տաղըթմիշ ընել պաշայեցինք:

Անր տրամարանութիւնը առջիններէն աս ֆարսն ալ պիտի ունենայ քի՛ անոնց պէս սալթ կարդալը աղէկ գիտցողներուն սորվելիք բանը չի պիտի ըլլայ. բէք քիչ կարդալ գիտցողներն ալ կրնան պիտի տակալ սորվիլ:

Հիմայ ուլ որ աղէկը գէշէն ֆարսն ընել, խելացի ըլլալ կուզենէ՛ հէլգէթ աս տրամարանութիւնը կարդալու արդու պիտի ընէ: Փախած աս ալ զիանալու է քի՛ աղէկը գէշէն ֆարսն ընելուն հիտալը աս կարդացողն խօլայ սորվեցունելու համար. ամենէն առաջ իրիք բառ կայ յղգալութիւն, դաղաբար, դատողութիւն, և աս իրիք բառը լինչ ըսելէ նէ՛ առաջ ան պիտի հասկըցունենք, շիմտիլիք զգալութիւնին է սըրսն:

Գ Գ Ե Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Չգայութիւնը ինչին կրօնքը հասկընալ կուզես նէ՛ աչքըդ գոցէտէ ձեռքովդ մէկտեղդ բռնէ. բռնեցի՞ր մի, հիմայ ձեռքովդ ան բռնած տեղդ բռներես տէյի կիմանաս կոր եա. իշտէ ան իմանալդ զգայութիւն է. հայեքէն ան իմանալուն զգայութիւն կրսն:

Անյոննալ աչքովդ մէկ տեղ մը նայէ. ուր կընայիս կոր նէ ան տեղը կըտեսնաս կոր եա. իշտէ ան տեսնալտալ բան մը իմանալ է. անոր ալ զգայութիւն կըսեն:

Անկ ձանմը ինչ ձան ըլլայնէ թող ըլլայ լսիլ իմանալ է, անոր ալ զգայութիւն կըսի:

Սէկ համը անուշ ըլլայ լեզի ըլլայ ինչի համ ըլլայ
նէ թող ըլլայ ան համը առնենալ զգայութիւն մը նէ :

Սէկ հոտ մը ինչի հոտ ըլլայ նէ թող ըլլայ ան հոտը
առնենալ զգայութիւն մընէ :

Պշուտդ եախօտ մէկտեղդ կըցաւ անոր ցաւը կիմա-
նաս եա . ան ալ զգայութիւն մը նէ :

Սիրտդ ֆէրահութիւնմը ունիս , ան ալ կիմանաս նէ
ան ալ զգայութիւն մընէ :

Պաղը տաքը կիմանաս նէ ան ալ զգայութիւն մը նէ :

Հասըլը զգայութիւն ըսածնիս մէկ բան մը ինչ ըլլայ
նէ թող ըլլայ , համ ըլլայ , հոտ ըլլայ , զէֆը ըլլայ , ցաւ
ըլլայ ինչ ըլլայ նէ . ուր տեղովնիս ըլլայ նէ թող ըլլայ ,
աչքովնիս ըլլայ , քթովնիս ըլլայ , ներսէն ըլլայ , դուրսէն
ըլլայ ինչ թարգով ըլլանէ ան բանմը իմանալնիս զգայու-
թիւն մը նէ . ան իմանալուն զգայութիւն կըսեն հայերէն .
բան մը տեսայ , լսեցի , իմացայ ըսելուդ տեղը՝ ան բանը
զգացի ըսենէ երկուքը մէկ է :

Տեսածդ , լսածդ , կերածդ , ըրածդ , հասըլը գլուխդ
եկածը միտքդ կուգայնէ՝ ան ալ բան մը իմանալ է :
Սէյմընալ երազիդ մէջը արթուն իբէն ըրած բաներուդ
ամենալ կընէսկոր տէյի կուգայ քեզի նէ , ան ալ բան
մը իմանալ է . ասոնց երկուքին ալ զգայութիւն կընանք
ըսել . լաքին չիպիտի ըսենքտէ՝ ասոնց անունը տալ պէտք
ըլլանէ՝ պաշխա անուն մը պիտի տանք : Ֆախսատ ասոնցմէ
խուսուրին անունը պաշխա պաշխա , տեսնալ , ըսել , հոտ
վըտալ և այլն չիպիտի ըսենք . ամմէնուն մէկտեղ զգայու-
թիւն պիտի ըսենք :

Հիմայ աս կարդացողները քանի մը անգամ կարդալով
պէլէմիշ թող ընեն ըսածներնիս քի՛ զգայութիւն ըսած
վախտնիս ինչ ըսել կուզենք հիչ չըմտմտալով հաս-
կընան :

ՀԱՏԱԶՕՏԱԽԻԻՒՄ

ՃՐՄԱՐՏՈՒԹԵԱՆ

ԵՐԵՒԵԼՅԱՆ ՄԸ

ՈՐ

ԿԸ ԲՈՎԱՆԳԵԼԻ ԽՆԴԻՐ ՓԻԼՍՈՒ
ՓԵՅԵԿԵՆ ԸՌԵՋԱՐԿԵԼ ԸՌ ԳԻՏ-
ՆԵԿԵՆՍ ԸՄՆՆԱՅՆ ԵՐԿՐԻՒՆ ՀԱՍ-
ՏԵՏՈՒՆԵՐԸ ՀԵՏ

ՆՈՐ ՏՐԱՄԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

ՈՒ ՓԻԼՍՈՒՓԵՅՈՒԹԵԱՆ

ԳԻԼԵԼԻՈՐ ՄԱՍԵՆՅ ԲԵՅՏԵՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԸՄԿՆԸ

ԳԸՄՊԸՐ ԹԻՒՅՍԻՉԵԱՆԻՆ ՁԵՌՕՐԸ

ՀՐԵՏԸՐԵԿԵԼՈՎ

ՏՐԱՄԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ.

ՄԱՍՆ Բ. Գ.

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Ի Տպարանի Հերիկոսի ԳայօԼ

1850.

ՄԵՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ.

ԳԼԴԱՐԱՐ.

Ի՞նչ է Գաղաբարը :

Ըս բառին բառարանական, այսինքն միայն նշանակուած են նը սահմանը պիտի տանք :

Գաղաբար կըսվի ամէն ծանօթութիւններուն, ճանաչութիւններուն որ ունինք մեր անձին վրայ կամ մեր անձէն դուրս եղած իրաց վրայ. որոնցմէ կան որ իրօք են, կան որ կարծեցեալ են. զոր օրինակ.

Սեր անձին վրայ եղածները :

Պիտենք որ գլուխ ունինք, սիրտ ունինք, և այլն, ուրեմն ասոնց գաղաբարները ունինք :

Սեր անձէն դուրս եղածները :

Պիտենք որ ծառեր կան, ձիեր կան, և այլն. ուրեմն ասոնց ալ գաղաբարը ունինք որքան որ մեր անձէն դուրս են :

Կարծեցեալները :

Սէկ տղայ մը կառքին գնալուն ձայնը առած ըլլալով ու կայծակին յատկութիւնները չըզիտնալով, ամպերուն դռալը լսած ժամանակը կրնայ կարծեր որ աս ձայնը մեծ կառքի մը գնալը կըպատճառէ : Ըս կառքը որքան ալ որ չիկայ նէ՝ տղան անոր գաղաբարը կրնայ ունենալ. ուրեմն կարծեցեալ գաղաբարներ ալ ունինք :

Փիլիսոփաները գաղաբարները կարգի մը դնել ուզելով՝ անոնցմէ որ մէկին պարզ գաղաբար ըսին, որ մէկին բաղադրեալ ըսին, վերացեալ ըսին, զգալի ըսին, բնածին ըսին, ստացեալ ըսին, կտրուոր, թանձրացեալ և այլն :

Սենք յիշողութեանը ու երեակայութեանը մէջ անգամ
որոշմունք մը դնել հարկաւոր չենք համարիր :

Լսոր պատճառը վեցերորդ մասին մէջը կը ծանուցա-
նենք ընթերցասէրներուն :

Աշխարհաբառ և Տասկըցողներուն համար :

ԳԼԳՆԵՐ.

Օգտյուծին ինչին կըսեննէ հասկըցար . հիմայ
գաղարար ինչին կըսենը հասկըցունեմ քեզի :

Գլուխ ունիս տէյի գիտես եւ , ձառք ունիս , ոտք
ունիս տէյի գիտես եւ , աշխարքին մէջը ծառ կայ , ձի
կայ , շուն կայ տէյի ալ գիտես . շունը կը հաչէ , էշը
կը զըռայ ան ալ գիտես . անանկ է նէ գլխուտ , ձեռքիդ ,
ոտքիդ , ծառին , ձիին , շունին , էշուն զուլուն , շունին
հաչելուն գաղարարը ունիս : Ալնքի ինչ բան քի գի-
տես , ինչ բան քի կը ճանչնաս նէ՝ անոնց ամենուն հի-
յէթը պիչիմը միտքիդ մէջը չի կայ մի . իշտէ ան միտքիդ
մէջի եղած պիչիմներուն հիյէթներուն գաղարար կըսեն
հայերէն . Փիլանճա բանը գիտեմ , Փիլանճա բանը կը
ճանչնամ ըսելուդ տեղը ան բանին գաղարարը ունիմ
բեսս նէ երկուքը մէկ է :

Ըն գիտցած բաներուդ մէջէն պաղիսին եաղներչ պէլ-
լէմիշ ըրած ալ կրնաս ըլլալ , լսքին պէլլէմիշ ըրածդ
եաղներչ ալ ըլլայ նէ՝ կէնէ գաղարար է :

ՄԵՍՆ ԵՐՐՈՐԴ.

ԲՆԵԿԵՆՈՒԹԻՒՆ ԴԵՏՈՂՈՒԹԻՒՆ.

Ինչ է բանականութիւնը, դատողութիւնը:

Ըռ. 'այժմ' աս բառերուն ալ բառարանական սահմանը պիտի տանք:

Բանականութիւն կըսվի ան կարողութիւնը որով մենք ամէն խորհրդածութիւնները կընենք մակարեւելու, որոշելու համար, թէ այս ինչ իրը այս ինչ է կամ այս ինչ չէ:

Ըս գործողութեանը մակարեւելութիւնը, որոշումը դատողութիւն կըսվի: () րինակով մը բացորոշ ընենք:

Ըմառլան օր մը երկինքը մէկ կերպ մը ամպերով ծածկած տեսնալով կը մակարեւենք որ անձրև պիտի գայ. ասանկով ըսել կուզենք որ աս ամպերը որ մէնք կը տեսնանք նէ՛ ան ամպերէն են որ անձրև կը բերեն. ահա աս մէկ դատողութիւն մը է որ բանականութեանը եղանակաւ կընենք:

Դատողութիւնները երբեմն ծուռ երբեմն շիտակ են, փիլիսոփաները անոնց շատ կերպ անուններ տըվին. վեցերորդ հատորին մէջ ասոնց վրայ պիտի խօսինք:

Աշխարհաբառ չի հասկըցողերուն համար :

ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ, ԴԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆ .

Օգայութիւն , գաղաբար ինչին կըսենը հասկըցար , հիմայ բանականութիւն դատողութիւն ինչին կըսենը հասկըցունեմ քեզի :

Ըմտու օր մը երկինքին երեսը թիւրլիւ մը պուլուտներ տեսնալով ինքիրէնդ հիսապ կընես անձրև պիտի դայ տէյի խարար կուտաս . իշտէ աս հիսապները քեզի ընել տըվողը քուկին բանականութիւնդ է . բանականութիւն անոր կըսեն հայերէն :

Հիսապը ընելէդ ետքը տըված խարէրիդ ալ դատողութիւն կըոնն :

Դատողութիւնները պազի եաղնըչ պազի շխտակ կըլան . անոնց վրայ աս տրամաբանութիւնին վեցերորդ հատորին մէջը պիտի զուրցենք :

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ

ՃՐՄԱՆ ՏՈՒԹԵԼՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԸ

ՈՐ

ԿԸ ԲՈՎԱՆԳԵԼԻ, ԽՆԴԻՐ ՓԻԼՍՈՒ
ՓԼՅԱԿՆ ԼՈՒՋԱՐԿԵԼԻ ԼՈՒ ԳԻՏ-
ՆԵԿՆԵՍ ԸՍԵՆԱՅՆ ԵՐԿՐԻՒՆ ՀԱՍ-
ՏԵՏՈՒԹԵԼՆԸ ՀԵՏ

ՆՈՐ ՏՐԱՄԱՆՈՒԹԵԼՆ ՄԸ

ՈՒ ՓԻԼՍՈՒՓԻԱՅԻՆՈՒԹԵԼՆ

ԳԻՅՈՒՆՈՐ ՄԱՍԿՆՅ ԲԱՅԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

ԸՄԼՆԸ

ԳԵՄԱՆ ԹԻՒՅՈՒՆԵՐՆԵՆ ՁԵՌՕՐԸ

ՀՐԱՏԱՐԵԿԵԼՈՎ

ՏՐԱՄԱՆՈՒԹԵԼՆ

ՄԱՍՆ Գ. Ե.

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Ի Տպարանի Հանրակրթական

1850.

ՄԵՍՆ ՉՈՐՐՈՐԴ.

Գիտնականներուն առաջարկած փիլիսոփայական խնդիր-
ներնուս առաջինին հաստատութիւնը.

— Եւ տեղը պիտի հաստատենք թէ մեր բանականու-
թիւնը մեր գաղաբարներուն պարտաւոր ենք :

Եւ ձրեւին ու ամպերուն օրինակին վրայ խօսինք :

Թէ որ մէկը ամպերուն ու անձրեւին գաղաբարները
չունենայ նէ՝ ինչպէս անոնց մէջ եղած յարաբերութիւնը
կրնայ գիտնալ :

Սէկ մարդ մը քանի որ մէկ բանին գաղաբարը չու-
նի նէ՝ ան բանը ան մարդուն համար չի կայ է, ոչինչ
է, երկու ոչնչին մէջ ի՞նչ յարաբերութիւն կրնայ տես-
նուիլ :

Կարելի է որ հնարմունքները ոմանց միտքը կարենան
շփոթելու : Եւ տալայ օրինակը անոնք կը խելամոհ :

Սկստալ հնարողը մկրատը չը տեսած ըլլալով և ոչ
մէկը անոր ձեւը իրեն պատմած ըլլալով չէր կրնար անոր
գաղաբարը ունենալ, ուրեմն մեր կարծեօքը ոչ կրնար
անիկայ յիշել, ոչ ալ կրնար անիկայ երեակայելով հնա-
րել, բայց դանակին գաղաբարը կրնար ունենալ ու մը-
տածել թէ՝ երկու դանակի բերանները իրարու դէմ գա-
լով ու կտրելիք բանը մէջ տեղը առնելով գործողու-
թիւնը զիւրութեամբ կրնան կատարել :

Եւ հաւասանելով ամեն հնարագործութիւններ յիշողու-
թեամբ ու դատողութեամբ կրնան բացատրվիլ, որովհե-
տե մկրատին գաղաբարը հնարողին համար երկու դէմ
առ դէմ դանակի գաղաբարին ամենակին յարմար է :

Լճխարհաբառ չիհասկըցողներուն համար .

Տրամաբանութիւնին թէմէլը ըլլող երկու բանին առաջինին խարէրը :

Անոր բանականութիւնը մեր գաղաբարներովը կըլլայ տէյի իսպաթ պիտի ընենք հիմայ հոս տեղը :

Բանականութիւնը դատողութիւնը ինչ ըսել ըլլալը քեզի հասկըցուցած վախտնիս անձրին իլէ պուլուտնեւուն օրինակը նախ ըրինք քեզի , կէնէ ան օրինակին վրայ զրուցենք հիմայ քեզի :

Այլ մարդ մը անձրին իլէ պուլուտներուն գաղաբարը չունենայ նէ՛ անձրևը ինչ է պուլուտը ինչ է չի գիտնայ նէ՛ անոնց վրայ նախը հիսապ կրնայ ընել , նախը խարէր կրնայ տալ :

Այլ մարդ մը մէկ բանին գաղաբարը էկէր չունի նէ՛ ան մարդուն հախին ան բանը չի կայի պէս է հիչ է , հիչէն հիչը ի՞նչ խարէր կրնաս տալ :

Լս ասանկ ըլլալուն պէս , ըսել կըլլայ քի մեր բանականութիւնը մեր գաղաբարներովը կըլլայ :

Պախատ խալիպէ քի պազի մարդ նոր իճատ բաները միտքը բերելով շաշըրմիշ ընէ , անոնց համար սա օրինակը տանք նէ կօգտէ :

Ախտար իճատ ընողը մախսը հիչ չի տեսած իքէն , հիչ մէկը անիկայ անոր թարիֆ չըրած իքէն մախսաին գաղաբարը չէր կրնար ունենալ , ասանկ ըլլալուն պէս մեր թահմինին կէօրէ նէ անիկայ միտքը կրնար բերել նէ ալ կրնար իճատ ընել , լաքին դանակին գաղաբարը կըրնար ունենալ եա , երկու դանակին բերանը իրարու դէմ բերվի նէ՛ կտրելիք բաննալ անոնց արան դրվի նէ խօլայ կը կտրվի տէյի հիսապ կրնար ընել եա , կրնար դատել եա :

Իշտէ մախասին գաղաբարն ալ իճատ ընողին հասին
ձրկու գանակ դէմէ դէմ Եկածին գաղաբարին թըպխը-
սըն է :

Ինչ խըտար իճատներ կաննէ՝ ամմէնուն ալ սէպէպը
մեր գաղաբարներնիս մեր դատողութիւննիս է տէյի իշտէ
աս թաքղով աշխբար կրնայ ըլլալ :

ՍՆՍՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԳ.

Վիտնականներուն առաջարկած փիլիսոփայական խնդիրներնուս երկրորդին հաստատութիւնը.

Վաղաբարներնիս զգացողութիւննուս պարտաւոր ըլլալնիս հաստատելու համար լնթերցասէրներնուս հետ յետագայիցը ուշագիր ըլլանք նէ բաւական է:

Սէկ մարդ մը թէ որ ծառը չէ տեսեր նէ՝ կամ մէկ ուրիշը իրեն պատմած չէ նէ՝ անոր գաղաբարը ինչպէս կրնայ ունենալ:

Ուրեմն տեսնալը զգալ է. և թէ որ մէկը ծառին նկարագրութիւնը անոր պիտի ընէ նէ՝ դարձեալ զգոյութեանը եղանակաւ կրնայ իմանալ ան, որովհետեւ լսելը զգալ է. կարգաւ տեսնալով կը լսայ նէ ան ալ զգալ է:

Ըստ ուրեմն գաղաբարներնիս զգացողութեաննուս պարտաւոր ենք:

Բայց բազմատական գաղաբարները, ինչպէս, անհունինը, կատարելինը և այլն կրնան ոմանց միտքը շփոթել. անհունին գաղաբարին բացատրութիւնը՝ որ օրինակ պիտի տանք կրնայ անոնք հանգիստ ընել:

Սէկ մարդ մը փորձով կրնայ գիտնալ թէ այս ինչ գործը մէկ ժամու մը մէջ կրնայ կատարվիլ, նոյնպէս փորձով կրնայ գիտնալ որ նոյն գործը կէս ժամու մէջ չը կրնար կատարվիլ, լրջընալ: Ըսանկ ալ կրնայ փորձով գիտնալ թէ մէկ ուրիշ գործ մը եռապատիկ քառապատիկ և այլն ժամանակի մէջ չի կրնար կատարվիլ. հասկ յետոյ տեղութեանը գաղաբարը առաւելելով կրնայ անվախճան գործի մը այսինքն անհունին գաղաբարը երեւակայել: Ուրեմն փորձով (որ զգայութեամբ կը լսայ) ան մարդը ժամանակին ու տեղութեանը գաղաբարը կը ստանայ, անհունին գաղաբարն ալ անոնց հետեւութիւնն է:

Աշխարհաբառ չի հասկըցողներուն համար.

Տրամաբանութիւնին թէմէլը ըլլող երկու բանին իբրեւ-
ճիին խարէրը :

Գաղաբարներնիս զգացողութիւնովնիս կըլլայ տէյի իտ-
պաթ ընելու համար զրուցելիքներուս քիչ մը տիկտաթ
ընենք նէ կօգտէ :

Այկ մարդ մը էկէր ծառը հիչ չէ տեսեր նէ՝ եա-
խօտ մէկը անոր ինտոր բան ըլլալը իրեն թարիֆ չէ
ըրեր նէ՝ նանըլ ծառին գաղաբարը կրնայ ունենալ :

Այկեր ծառը տեսեր է նէ՝ տեսնալը զգալ է, զգայու-
թիւն է. չէ էկէր չէ տեսեր տէ մէկը իրեն թարիֆ
ըրեր է նէ՝ ան լաիւրտըները լսելու է, լսելն ալ զգալ
է. չէ գիրքի մը մէջ կարդացեր է նէ՝ կարդալու համար
կէնէ տեսնալու է, տեսնալ ալ գիտես քի զգալ է :

Անանկ է նէ գաղաբարներնիս զգացողութիւնովնիս
կըլլայ :

Անանկ գաղաբարներ կան քի պազի մարդ շաշըրթմիշ
կընեն, ֆախտաթ անոնց վրայ հոս տեղը գրելը մինասիպ
չեմ տեսնար. չիւնքի ան շաշըրթմիշ ընող մարդիկը եաղ-
ներ լտէրս առնելուն համար շաշըրթմիշ կընեն, ան տէր-
սերը առնելու համար հէլպէթ հայերէնը սորվեր են, հա-
յերէննալ գիտեն նէ աշխարհաբառին մէջ ան գաղաբար-
ներուն վրայ էօրնէկ տըված ենք, ան թող կարդան :

ՀԱՏԱԶՕՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ, ՄԱՐ

ՈՐ

ԿԸ ԲՈՎԱՆԳԵԼԻ, ԽՆԳԻՐ ՓԻԼՍՈՓ
ՓԵՅԵԿՆ ԸՌԱԶԱՐԿԵԼ, ԸՌ ԳԻՏ-
ՆԵԿՆԱ ՄԱՆԱՅՆ ԵՐԿՐԻՒՆ ՀԱՍ-
ՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԸ, ՀԵՏ

ՆՈՐ ՏՐԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՐ

ՈՒ ՓԻԼՍՈՓԱՅԻՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԼԽԱՎՈՐ ՄԱՍՆՅՈՒՆ ԲԱՅԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԸ,

ԱՄՆԸ,

ԳԼԱՎՈՐ ԹԻՎՅԱԻՌԱՆՆԵՐՆ ԶԵՌՕՒՐ,

ՀԱՏԱՐԱԿԵԼՈՎ,

ՏՐԱՄԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ.

ՄԱՍՆ Զ.

Ե.ԶԱՐԿԱՅԻՆՈՒԹՅՈՒՆ.

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ
Ի Տպարանի Հերիկոսի Գալոլ,

1850.

ՄԵՍՆ ՎԵՑԵՐՈՐԴ

«Երանութաց մասանց մակարերութիւնները :

Եթէ ընդունինք որ,

Բանականութիւնը ան կարողութիւնն է որով մենք ամէն խորհրդածութիւնները կընենք մակարերելու, որոշելու համար թէ այս ինչ իրը այս ինչ է . (*)

Թէ որ դատողութիւնը աս գործողութեանը մակարերութիւնը է նէ .

Թէ որ անիկայ մեր գաղաբարներուն պարտաւոր ենք . (**) այսինքն մէկ բանը այս ինչ կերպ դատելու համար ան բանին գաղաբարը նոյն ինչ կերպ ունենալու է նէ .

Սեր դատողութիւնները ան ժամանակը ճշմարիտ կըրնան ըլլալ երբ որ մէկ բանը իրօք ինչպէս է նէ՝ ան բանին գաղաբարը այնպէս ունինք, ասոր հակառակը եղած տեսնալ դատողութիւններնիս ծուռ կըլլան .

Ուրեմն ամենեւին մեր դատողութիւններուն ճշմարիտ ըլլալուն վրայ վստահ չենք կրնար ըլլալ :

Ինչու որ երբ մէկը կըսքսալի, անանկ չեղած բանը անանկ է կըկարծէ նէ՝ իր սըխալիւ, անանկ չեղած բանը անանկ է կարծելը, մինչև որ ան բանին անանկ չըլլալը չիգիտնայ նէ, անիկայ ուրիշ կերպով չիտեսնայ նէ, չի հասկընայ նէ չի կրնար գիտնալ .

Ուրեմն մէկ դատողութեան մը ճշմարտութեանը որքան վստահ ըլլալու տեղ ունինք թուի նէ մեզի, չենք կրնար

(*) Տես Մասն Գ. Դատողութիւն :

(**) Տես Մասն Գ. Եռաջին խնդիրին հաստատութիւնը :

իրաւամբ պնդեր. ինչու որ չենք կրնաք գիտնալ թէ այն բանը մէկ օր մը ուրիշ կերպ չի պիտի թուի մեզի :

Ըստ ասանկ ըլլալուն համար է որ մէկ տղայ մը այրելուն գաղաքարը չունենալուն, կրակը ինչպէս է նէ անանկ չգիտնալուն, ուրիշ բաներու պէս կրնայ ձեռօք բռնըլիլ կարծելով ծուռ դատողութիւն մը կրնէ. ու քանի որ իր դատողութեանը ծուռութիւնը չըկրնայ գիտնալ նէ՝ քանի որ կրակը ինտոր է նէ անանկ չիգիտնայ նէ՝ ու այրելուն գաղաքարը անոր չի կըցէնէ՝ ամենին չիկրնար կասկածել թէ ծուռ դատողութիւն մը է լրածը :

Ըսեն մարդ փորձով գիտէ աս. ինչու որ ամէն մարդ ծուռ կարծիք մը ճշմարտութիւն կարծելով վստահաբար տխալեր է, մինչև որ հուսկ յետոյ իր սխալմունքը ճանչցեր է :

Որեւէ մեր գիտցածին ճշմարտութեանը աներբայ ըլլալնիս ան մասին մեր կուրուծենէն ուրիշ բան չէ :

Այկէց կըհետեի որ տրամաբանութեան, կամ դատողութեան արհեստին գործը մեզի մեր դատողութիւններուն չըվստահելը սորվեցունել ըլլալու էր. տրամաբանները մեզի ճշմարիտ դատել տալու ճամբան սորվեցունելը միտքերնին դնելնին ոչինչ է. քանի որ մեր գաղաքարները շիտակ չեն նէ՝ միշտ ծուռ պիտի դատենք :

Որեւէ պէտք է որ նախ մեր գաղաքարներուն շիտակ ըլլալուն վստահ ըլլանք. այսինքն մէկ բանը իրօք ինչպէս է նէ՝ ան բանը անանկ գիտենք կարենանք ըսել :

Ըսենէն եւեւ վստահ ըլլալու բանը երբոր մեր սխալմունքները կըճանչնանք նէ ան է :

Մինչև ասօր ամենէն աղէկ տրամաբանութիւններուն մէջը անգամ տարածված նախապաշարմունքները ընդունող անձինքները իրենց մոլորութենէն ազատելու համար, պէտք է որ տրամաբանները դատողութեան կանոններուն մէջ որքան սխալած են նէ ցուցունենք :

Լսենք թէ ծուռ դատողութիւնները չորս կերպ են .
Նախ . Գատողութեանը սեպհական գաղաքարը չունե-
նալով :

Չոր օրինակ . Տղայ մը որ չգիտեր թէ կրակը կայրէ :
Երկրորդ . Գատողութեանը սեպհական գաղաքարին
ներկայ իրին գաղաքարին հետ եղած յարաբերութիւնը
չբխանալով :

Չոր օրինակ . Սէկը ամպերուն ու անձրեկին գաղաքարը
ունի , բայց կերպ մը ամպերուն անձրեկին հետ եղած յա-
րաբերութիւնը չբխիտէ :

Երրորդ . Գատողութեանը սեպհական գաղաքարին տե-
ղը սեպհական չեղած գաղաքարը երեակայելով :

Չոր օրինակ . Տղայ մը ամպերուն գոռալուն ձանը
կառքի մը գնալն է կը կարծէ :

Չորրորդ . Սէկ պատճառաւ մը սեպհական գաղաքարը
երեակայելը արդիւիւնով :

Չոր օրինակ . Սէկը մէկ կիրքով մը յուզվելով մէկ
գործ մը ուրիշ կերպ կը դատէ , որ անխուլ ըլլարնէ
չէր անանկ դատեր :

Լսոնց ամէնուն հաւաքաբանութեան կանոնը ինչ կրնայ
ընել . որ մէկ փոքրագոյն գաղաքարի մը մեծագոյն գա-
ղաքարի մը ու անոնց հետեութեանը համեմատութիւնին
հաստատելու վրայ կը կայանայ :

Լսալին օրինակին Սեծագոյն գաղաքարը է . կրակը այն
ինչ մարմինները կայրէ . փոքրագոյն է . ձեռքս այն ինչ
մարմիններէն է . Էտեութիւնը է . Ուրեմն ձեռքս կրնայ
այրիւ . Բայց թէ որ տղան մեծագոյն գաղաքարը չունի
նէ աշխարհին ամէն հաւաքաբանութիւնները անոր ինչ
կրնան սորվեցունել :

Երկրորդ օրինակը .

Սեծագոյնը . Երկինքը այն ինչ ամպերով ծածկած
ըլլայ նէ անձրեկ կուգայ . փոքրագոյնը . Երկինքը այն ինչ

ամպերով ծածկած է . և նստութիւնը . Ենձրե պիտի գայ :

Հիմայ թէ որ մէկը ամպերուն ու անձրեկին գաղաբար-
ները ունի, բայց անձրեւը ուսկից կը պատճառի չը գիտէ
նէ՝ հաւաքաբանական կանոնը անոր ինչ օգուտ կրնայ
ընել :

Եւ կամ այրելուն գաղաբարը կրակը տղին յիշեցունէ
նէ՝ տղան կրակին դպչիմ նէ կայրէն դատելու համար
արդեօք հաւաքաբանութեան կանոնը անոր պէտք է :

Են մարդուն ալ որ ամպերը անմիջապէս անձրեկին գա-
ղաբարը կը յիշեցունեն նէ՝ հաւաքաբանութեան կանոնը
ինչին պէտք է :

Տրամաբանները իրենք ալ չեն ըսեր թէ, մեծագոյնք
իր մէջը պարունակելու է փոքրագոյնը ու մակաբերութիւ-
նը . ու միանգամայն համաշխարհաբար հաւանեալ ու իբր
ճշմարտութիւն ըզոնկած գաղաբար մը ըլլալու է :

Բայց թէ որ աղէկ նկատենք թէ մէկը մեծագոյն գա-
ղաբարին մէջ սխալի նէ՝ չի իմանար, ու իր մոլորութիւնը
իրբե ճշմարտութիւն մը կերեայ իրեն, (ասանկ չըլլայ
նէ չը սըխալիր) կը հասկըցովի որ ամէն կանոնները որ
հաւաքաբանութեան վրայ հիմնըված են՝ անկարող են մեզ
մոլորութենէն ազատ պահելու :

Ուրեմն տրամաբանութեան նպատակը թէ որ մեզի շի-
տակ դատելը ուսուցանել է նէ,

Թէ որ աս ըսածներնիս ալ շիտակ են ու ասոնք բա-
ւականապէս հասկըցունենք նէ՝ ընթերցասէրնիս մեզի կը
շնորհէ թէ իրաւունք ունէինք ըսելու, ինչպէս որ ըրինք
մեր յառաջաբանութեանը մէջ, թէ եղած տրամաբանու-
թիւնները անբաւական, անկատար ու ծուռ հիմանց վը-
րայ հաստատեալ են :

Աշխարհաբառ չի հասկըցողներուն համար :

Ասկէց առաջ զրուցածներնուս տակէն ելածը :

Եւ այդ քի մեզի հիսապներ ընել տըվողը մեր բանակա-
նութիւնն է նէ, բանականութիւն անոր կըսեն նէ, հի-
սապը ընելէն ետքը տըված խորերնուս ալ դատողութիւն
կըսեն նէ, էյէր քի ան ալ մեր գաղաբարներովը կըլայ
նէ, եանիա մէկ բանին գաղաբարը ինտոր ունինք նէ
անանկ կը դատենք նէ. մեր դատողութիւնները շիտակ
ըլլալու համար մէկ բանը իրաւցընէ ինտոր է նէ ան բա-
նին գաղաբարը անանկ ունենալու ենք. էյէր քի ան
բանը ինտոր է նէ անոր գաղաբարը թըփիսը անանկ չու-
նինք նէ՝ դատողութիւննիս ծուռ կըլայ :

Աս ասանկ ըլլալուն պէս՝ ֆէլանճա դատողութիւննիս
շիտակ է տէյի հիչ կիւվէնմիշ չենք կրնար ըլլալ. ֆէ-
լանճա բանը ասանկ է ըսած վախտնիս իրաւցընէ անանկ
է մի՛ եօխսա չէ մի տէյի չենք կրնար գիտնալ :

Օէրէ ֆէլանճա բանը ասանկ է ըսած վախտնիս,
էյէր ան բանը անանկ չէ նէ՝ ան բանին անանկ չըլլալը
մինչև որ չիգիտնանք նէ՝ թախ քի եաղըմիշ ըլլալնուս
ֆարխին չերթանք նէ՝ չենք կրնար գիտնալ : Ասոր հա-
մար ֆէլանճա բանը ասանկ է տէյի ինչ խտար մեզի շի-
տակ երևայ ալ նէ՝ հախ չունինք մութլախա ան բանը
անանկ է ըսելու. ինչու որ ան բանը թախ քի մեզի ան-
անկ չէ տէյի չերևայ նէ՝ չենք կրնար գիտնալ քի որ մը
ան բանը մեզի անանկ չէ տէյի պիտի երևայ մի :

Աս ասանկ ըլլալուն համար է քի՝ մէկ չօճուխ մը երեւը
ինչ է չըգիտէ նէ՝ պաշխա բաներու պէս ձառքով կը բռ-
նըվի տէյի թահմին ընելով ծուռ դատողութիւն մը կը
նէտէ՝ թախ քի կրակը կ'երէ տէյի չի գիտնայ նէ՝ չի հաս-
կընայ նէ՝ կրակին երեւուն գաղաբարը չունենայ նէ՝ չի

կրնար իր ծուռ դատողութիւն ընելը եազըլմիշ ըլլալը
թահմին ընել:

Ասիկայ ամէն մարդու գլխուն եկած է. ինչու որ ամէն
մարդ մէկ բանի մը համար շիտակ է տէյի իթտահի ընե-
լէն ետքը՝ քիչ մը վախտէն սօղրա ան բանին անանկ
չըլլալը, իրեն եազնըլութիւնը հասկըցեր է: Աս ասանկ
ըլլալուն պէս, ով որ իմ գիտցածըս շիտակ է տէյի իթ-
տահա կընէ նէ՝ իրեն շաշըլութիւնը պէլլի կընէ:

Աս ըսածներնուս տակէն աս կելլայ քի՛ տրամաբանու-
թիւնին մեղի սորվեցունելը բանը, մեր գիտցածին կիւ-
վէնմիշ չըլլալ էր. տրամաբանները մեղի եազըլմիշ չըլ-
լալուն ճամբան, շիտակ դատելուն ճամբան սորվեցունել
ուղիւնին պօշ է. մեր գաղաբարները, եանիա մեր գիտ-
ցած բաները քանի որ շիտակ չեն նէ՝ տայմա եազըլը
պիտի դատենք:

Աս ասանկ ըլլալուն պէս՝ մեր գաղաբարներնիս շիտակ
ըլլալուն ճահտ ընենք, մէկ բանը ինտոր է նէ՝ ան բանը
անանկ գիտնալը նայինք:

Տրամաբաններուն եազըլըշներուն վրայ աշխարհաբառին
մէջը գրեցինք. լաքին հոս տէղը գրելը պօշ է, աշխար-
հաբառը չիհասկըցողները անոնք գիտնալու միւխտաւու-
թիւն չունին:

Ե Ջ Ի Ը Կ Ը Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Նախնիքացին մեջ հաստատեցինք թէ,

Ե խաակ դատողութիւն մը ընելու համար ան դատողութեանը սեպհական գաղաքարը յիշել պէտք է :

Նիկիայ յիշելու համար անիկայ ունենալ պէտք է : անկէ ետքն ալ պէտք է որ ներկայ իր մը անիկայ մեր միտքը բերէ :

Ըն սեպհական գաղաքարն ալ ունենալու համար մեր գաղաքարները մեր զգացողութեանը պարտաւոր ենք (*) սկզբունքներնուս հետեւելով ծանօթանալ, զգալ պէտք է :

Թէ որ ամէն մեկերնիս ըստ ինքեան ունեցած ծանօթութիւններովը մնար նե՝ յայտնի է որ գիտութեան մասին այսքան առաջ չէինք կրնար երթալ :

Եայց Ըստուած մը ծանօթութիւնները իրարու հաղորդելու գերազանցութիւնը սփռեց մեզի, որն որ անասունները չունին ու անկէ զրկուած բլլալեմին այսքան կը տարբերին մարդկային ազգէն և կատարելալէն այսքան հեռու են :

Որեմն աս մեր գերազանցութեանը օգուտը քաղել ու մեր դատողութիւնները մեր նմանակիցներուն դատողութիւններովը բաղդատելը մեր պարտքն է :

Անկէ գործողութենէն շատ անձինք մի և նոյն գաղաքարը մտկաբերելինն՝ ան անձինքներուն ամէն մէկին իրեն ըրած դատողութեանը շխաակ բլլալուն երաշխաւորութիւն մը կը լսայ : Իբր թէ ստուգութեան նիւթ մը : Որեմն ան որ սխալիլ չուզեր ու ուրիշներն ալ իր մտքորութեանը մէջ ձգել չուզեր նե՝ իր դատողութիւնները ուրիշներուն դատողութիւններուն փորձին պէտք է որ յանձնէ :

(*) Տես . Սասն . Տնայկորդ :

Իայց աս իր գատողութիւնները ուրիշներուն գատողութեանը փորձին յանձնելը շատ դժուարութիւններ ունի :

Նախ, Սէկ նիւթի մը վրայ տպագրւած գրութիւններուն ամէնն ալ կարգալը դժուար ըլլալով, միայն հռչակաւոր հեղինակներուն գրածները կը կարդացվի. անոնք ալ թէ որ շաա երկայնմտութեամբ, շատ ժամանակ անցնելէն ետքը ծաւալած են նէ, ու ան բարեբաղդութիւնը որով մէկ գործ մը կրնայ յաջողվիր նէ ունեցեր են նէ :

Երկրորդ, Ըն սովորութէնէն 'ի զատ' որ ամէն հրատարակութիւնները ուղղող կրնայ պարտաւել առանց ստիպւած ըլլալու իրաւունք չունեցած ատենը իր վրիպունքը յայտնապէս խոստովանելու, որով շատ անգամ խօսքը անորոշ կը մնայ, պարտաւանքն ու հերքումը զատ զատ տգլխելով ու զատ կարդացվելով, երկու հակառակ կողմն ալ իրենց կողմնակիցը ունին : Ըս անպատեհութիւններուն ճարը մասնաւոր հրատարակութիւն մը կրնայ ըլլալ, հաստատվելու արժանի ըլլող խնդիրները ու անոնց դէմ ելած պատասխանները առարկութիւնները հրատարակելու համար սահմանված :

Ըս հրատարակութիւնը որ յիրաւի մէկ փիլիսոփայական օրագիր մը պիտի բաղկացունէ՝ աս խնդիրներուն շատ մարդ ընկերելու համար շատ լեզուներու թարգմանվելու է :

Սակագիրը, «Հետադատութիւն ճշմարտութեան» արեւելցիէ մը չըլլալով, յամենեցունց վասն ամենեցունս ըլլալու է :

Ըս հրատարակութեանը հետեւելու է մէկ ուրիշ մը նալ, որ ասոր հետեւութիւնը ըլլալով, մէկ համայնագրութիւն փիլիսոփայական մը ձևացունէ պիտի աս մակագրութեամբ. «Ճշմարտութիւնք ստուգեալք յամենեցունց 'ի պէտս ամենեցունս» :

Ըհա աս է ճշմարիտ փիլիսոփայութենէն առաջ եկած ճշմարիտ իմաստութեան հասնելու մի միայն կերպը ու ար-

տաղրութիւնը որ յառաջարանութիւններնուս մէջը խօսք
տըվինք ցուցունելու :

Տրամաբանութեան վերջը :

ՆՕԸՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

Կեր տրամաբանութեանը ներածութեանը, առաջին ու
երկրորդ մասանց մէջ խօսք տըվինք տրամաբանութիւն
ներուն քանի մը կանոններուն ոչնչութիւնը ու անպատե-
հութիւնը ցուցունելու . բայց մէկ գործողութիւնը իրա-
ւունքէ մը նախապատիւ է . և թէ որ յիրաւի մեր դարձ-
քովը ցուցուցինք թէ գատողութեան կանոնի մը հիմը
կրնայ դրվել առանց վերացեալ ու երկբայելի վերլուծու-
թիւններու նէ՝ (ինչպէս որ անոնցմով կամեցան մեկնել
զգայութիւններուն ու գաղաբարներուն ներքին ու գաղտ-
նի պատճառները .) անոնց անօգտութիւնը ու մոլորու-
թիւնը ուրիշ կերպով ցուցունելէն կազատինք . բարոյա-
կան վիշտերն ալ անհատներու ու միանգամայն ընկերու-
թեան համար մեր գատողութեանը ծռութէնէն ու ան-
կատարելութէնէն առաջ կուգայ ըսածնիս ալ պիտի հաս-
տատենք երջանկութեան վրայ գրած ատեննիս , որ ասկէ
երկու ամիս ետքը պիտի հրատարակվի :

Եղիարհարան չի հասկըցողներուն համար :

Եղի զրուցածնուս վրայ տըված խորհրդին :

Եղի գրածնուս մէջը աշխարհ պէլի ըրինք քի՛ մէկ շիտակ դատողութիւն մը ընելու համար, եանիա Փէլանճա բանը ասանկ է ըսած վախիտնիս՝ թահմիննիս եաղնը չըլլալու համար, ան բանը իրաւցունէ ինտոր է անանկ գիտնալէն ետքը՝ միտքերնիս իյնալու է : Մէկ բանը իրաւցունէ ինտոր է նէ ան բանը անանկ գիտնալու համար ալ գաղաբարներնիս զգացողութիւնովնիս կը լայ ըսելնուս կէօրէ՛ ան բանը նասըլ է նէ անանկ Փարիս ընելու, զգալու է :

Ելէր քի սոմէն մարդ իրեն Փարիս ըրածներովը մնալու ըլար նէ՛ պէլի է քի սոս իըտար բան չէինք կրնար գիտնալ, լաքին Եստուած մեղի մէկ էվէլ բան մը տըվիս է քի՛ մեր Փարիս ըրածը իրարու կրնանք հասկըցունել. հայմանները սոս բանը չունենալնուն մեղմէ սոս իըտար Փարիս ունին :

Հիմայ սոս բանին իըյմէթը գիտնալտ է, մեր դատողութիւնները պաշխասիներուն դատողութիւններովը խարշըլաշտըմիշ ընելը, եանիա, Փէլանճա բանը ասանկ է ըսած վախիտնիս, անիկայ պաշխասիներուն ալ հարցունելը մեր պարտքն է : Մէկ բանին հախին շատ մարդ մէկ տեղ ասանկ է ըսէ նէ՛ ան բանը շիտակ անանկ ըլլալուն իոպաթի պէս բան մը կը լայ :

Ես ասանկ ըլլալուն պէս, ով որ եաղըմիշ ըլլալ չուզեր նէ՛ պաշխասիներն ալ իրեն հետ եաղըլթմիշ ընել չուզեր նէ՛ իրեն դատողութիւնը տէնէմիշ ընելու համար պաշխասիներուն դատողութիւններովը խարշըլաշտըմիշ կընէ : Եւքին դատողութիւնները տէնէմիշ ընելու համար պաշխասիներուն դատողութիւններովը խարշըլաշտըմիշ ընելը շատ կիւճլիւսներ ունի :

Իփթիտա ան կիւճլիւսը կայ քի՛ մէկ բանին հախին

ինչ խրատար գիրք շինված կան նէ՝ ամեննալ կարգալը զօր
ըլլալուն համար՝ սալթ պելլի պաշլը մարդոց շինածը կը
կարդացվի, ան ալ թախ քի աղէկ մը պէլէնմիշ ըլլալու
համար շատ վախիտ անցեր է նէ, հէմ ալ ալ անիկայ ա-
նանկ պէլէնմիշ ըլլալու համար բաղդ պէտք է, էյէր
քի ան բաղդը ունեցեր է նէ :

Հիմայ մէկը քի անունը պիլէ պելլի մարդ մը չէ նէ՝
մէկ բանին հախին դատողութիւն մը ըրաւ տէ հասկընալ
կուգէ քի ըրած դատողութիւնը շիտակ է մի տէյի նէ՝
ան մարդը գիրք մը կոխել տայ տէ իրեն ըրած դատո-
ղութիւնը ան գիրքով պաշխասիններուն դատողութիւնովը
խառըլաշտըմիշ ընել ուզէ նէ՝ անոր շինած գիրքը ով
կը կարգայ տէ անոր խառըլըխ կուտայ .

Ի քինձի կիւճլիւսը ան է քի՝ ատէթ է եղեր ամէն
մարդ մէկ գիրքի մը գէմ՝ իլէ գիրքը նոր ըլլայ նէ ,
ինչ ըլլայ նէ կը զուրցէ . ամա պաղի քերէ ըսած լա-
խըտընները հախտը կըլլայ նէ՝ ատէդ չէ եղեր քի հախ-
տըլութիւնը աշիքեար թախրիի ընելու մէճպուր ըլլայ .
ասոր համար շատ հէղ պելլի չըլար քի գիրքը մի եաղ-
նը է, չէ նէ ան գիրքին գէմ զըուցվածները մի եաղ-
նը են : Հէմ ալ գիրքը պաշխա կոխված անոր գէմ
զըյուցվածները պաշխա կոխված ըլլալուն՝ մէկը կարդա-
ցողը պաղի քերէ մէկալը չը կարգար տէ՝ երկուքին ալ
հաւնողներ կը գըտնըվին :

Հէլէ լաֆով խառըլըխ տըլոյններուն խօսքը, իլէ երես
երեսի չեղած ատենը ստակ մը չըններ տէյի զըուցելը
պօշ է . թող ըսածնին աշիքեար ըսեն , թող թուղթի մը
վրայ գրեն տէ նային ինչ խառըլըխ կ'առնեն տէյի ամէն
մարդ կրնայ ըսել : (*)

(*) Տահա մէկը գիրքը չի կարդացած , մէկ բանը չը-

Այս կիւճիւկներուն ճարը սա է քի՛ մէկ միւսթոքիւ պէլլի քաղէթայի պէս բան մը փէյտահ ընելու է տէ՛ որ բանին շիտակը հասկընալը փէք իխտիզալը է նէ՛ անկեց պաշլայելու անոր մէջը գրելու է , մէկն ալ անոր մէկ խարչըլը մը պիտի տայ նէ՛ ան ալ մէջը գնելու է :

Շատ մարդ անիկայ կարգայ տէյի շատ թիւրլիւ լեզուներէ ըլլալու է ան քաղէթան , անունն ալ «*Ետաղօտուլիւն ճշմարտութեան յամենեցունց վասն ամենեցուն*» ըլլալու է , եանիա ամէնուն ամէնուն համար իրաւը փնտռելը ըսել է :

Այն պաշլա գիրքի պէս բան մը նալ փէյտահ ընելու է քի՛ սուջինին մէջը խարէր տըրված բաները անոր մէջը գրվի : Անոր անուննալ «*Ճշմարտութիւնք ստուգեալք յամենեցունց ՚ի պէտս ամենեցուն*» ըլլալու է , եանիա ամէնուն իխտիզային համար ամէնուն իրաւ տէյի խարէր տըրված բաները ըսել է : Այտէ սա ճամբով հաղըմիշ չենք ըլլար տէյի կրնանք ումուտ ընել . մինչև հիմայ սա ճամբան չորդանըված ըլլալուն համար է քի՛ ամէն մարդ մէկ բանին հախին մէյմէկ թիւրլիւ թահմին ընելով՝ իրեն գիտցածը իրեն սորվածը շիտակ է տէյի իթտահա կընէ :

Այս քի՛ սա մեր ցուցուցած ճամբան չի բըռնըվի նէ՛ նէ ան իթտահաները լմենալիք ունի , նէ ալ մէկ բանին շիտակը իրաւը որն է նէ պէլլի ըլլալիք ունի :

Տրամաբանութիւնն սօնը :

տեսած , չըհասկըցած , մէկուն խօսքին էմնիյէթ ընելով ան բանին , ան գիրքին հախին լախըրտը ընողներ ալ կան . լաքին անանկները ան խտար սըրայէն դուրս են քի՛ անոնց հախին լախըրտը ընելը մեր գիրքին սըրային մէջը չի վայլեր տէյի հոս տեղը սըրայէն դուրսը կընենք :

Հետազոտութիւն Ճշմարտութեան յամենեցունց , վասն
ամենեցուն :

Յ Ե Ռ Ե Ջ Ե Բ Ե Ն Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն .

Սեր տրամաբանութեան վեցերորդ ու վերջին մասին
մէջ եզրակացուցինք , ինչպէս որ բաւականապէս ալ հաս-
տատեցինք կը կարծենք . «Ի՜հ , մեր բաւականութեանը
չափ ստուգութեան հասնելու մի միայն հնարը , մեր դա-
տողութիւնները ուրիշներսն դատողութեամբը փորձելուն
վրայ կը կայանայ :

Ես փորձառութիւնը քանի որ բազմութեամբ ըլլայ
այնքան կատարեալ ու որոշիչ ըլլալուն՝ անիկայ դիւրին
ու կատարեալ բնելու համար մասնաւոր հրատարակու-
թիւն մը առաջարկեցինք , որն որ շատ լեզուներու թարգ-
մանվելով , կարող ըլլայ օգտակար խնդիրները ամէն մար-
դու ծանուցանելու ու անոնց դէմ ելած պատասխանները ,
քննութիւնները , բացատրութիւնները առաջ բերելու :

Ենանկ կը կարծենք որ , ասանկ ձեռնարկութեան մը
գործադրութեանը ամէն մարդ շահախնդիր ըլլալու է ,
որովհետեւ աս հրատարակութեանը մէջ ամէնէն օգտակար
խնդիրները առաջարկվելու ու հաստատվելու են . որոնցմէ
շատ անգամ մարդոց երջանկութիւնը , բարօրութիւնը ու
կեանքը կախեալ են :

Յիրաւի մեր կեանքը , մեր բարօրութիւնը , մեր երջան-
կութիւնը զմեզ շրջապատող իրերուն վրայ մեզի համար
բուժ դատողութիւններնուս կախեալ չն՝ արդեօք , ու-
րեմն դատողութիւնը ուղղել ու միանգամայն ամէն բան
առանց արդելանաց , առանց նախապաշարմունքի նկատելը
երջանիկ ըլլալուն ճարը գտնալ չէ՞ արդեօք , աս իրա-
ւունքէն , որ պարտականութիւն մը ու պիտոյք մը ան-
գամ է , հրաժարողը շատ թշուառ , շատ կոյր չըլլա՞ր

արդեօք։ Մէկը թէ որ կուրօրէն իւր դատողութեանը վատահելով իւր երջանկութիւնը, իւր հանգստութիւնը ու երբեմն իւր կեանքը անգամ վտանգը զնելու ստիպված կը կարծէ նէ ինքը, թէ որ ըրած դատողութիւնը ծուռ է նէ՝ շատ ողորմելի չէ՞ ան մարդը արդեօք։

Եւսիկայ մասնաւոր պատահածները մը չէ։ Թէ որ քիչ մը մտածենք նէ՝ պիտի տեսնանք թէ ամէնքս, ամէնքս, մեծէն մինչև պզտիկը, ամէն ժամանակ մեր գահալիժեալ դատողութիւնները մեղ քարշ կ'ածեն, և թէ որ իիլիստփաներուն առաւել լուսաւորեալներն ալ շատ հեղ տյսբան կոշտաբար ու մինչև դատողութեան կանոններուն մէջը անգամ սխալներն նէ՝ պէտք չէ որ միշտ մենք մեզմէ զգուշանանք ու մեզ լուսաւորելու առիթները ձեռք ձգենք։

Եւս մեր աշխատասիրութիւնը ան վախճանն ալ կրնայ ունենալ որ իրարու հակառակ երեւցած շահասիրութիւնները, որ երար աղէկ չի հասկընալէն կը պատճառին, կը միաբանէ։ Ինչու որ բնապէս հասարակաց բարօրութիւնը, օգուտը անհասանելու բարօրութեամբը, օգուտովը կը լայ։ Արջանկութեան վրայ գրած ատեննիս ասիկայ պիտի հաստատենք։

Եւսանկ խնդիրները լուծելու հնարը ինչ է. — վիճաբանութիւնը։

Եւսանկով, մէկը իւր օգուտը կամ իւր կարծիքը ուրիշներուն ակնածելի ընել ուզած տանք միշտ կրնայ պատասխանվիր. — մեր մասնաւոր կարծիքը առաջարկենք ամէնուն որ մեզի ինչ կրնան ու ինչ կը պարտաւորին շնորհել նէ՝ դատեն ու որոշեն։

Շատ անգամ մասնաւորաց օգտին ու հասարակաց օգտին մէջ եղած յարաբերութիւնը չը գիտնալով է որ, անոնք որ իրրե գիմակ մը անով իրենք չեն ծածկեր (թրն որ առաւել աներկբաներուն անգամ հաւատարմութիւնին կեղծեն) հասարակաց օգտին չեն նայիր։

Ահա՛ էլա, «մէկ բանին շիտակ ըլլալը ուրիշ պէլլի է,»
եախօտ «էօմրէրնիս նաւրը կրնանք աղէկ անցունելը»
դիտնալը, «իղնիմիտէն ստամպօլ երթալու համար էն մօ-
տիկ ճամբան ո՞րն է» գիտնալէն շատ, փէք շատ իխտի-
զալը է:

Օէրէ մէկ բանին իրաւը, շիտակ ըլլալը ուրիշ պէլլի
կըլլան չը գիտնալէն ետե, հիչ մէկ բան մը շիտակէ շի-
տակ չենք կրնար ընել, անկէ ետքը էօմրէրնիս նասրը
կրնանք աղէկ անցունելը չըգիտնալէն ետե որ բանը մեզի
Փայտա է, որ բանը մեզի զարար է չենք կրնար գիտնալ:

Հիմակվընէ գրցուլիւք բանին մէկն ալ աս է քի Փի-
լանճա բանը ասանկ է տէյի մէկը իսպաթ ընել ուզած
ատենը եկէր աշիքեար իսպաթներ չի ցուցունէ տէ՛ ես
պապայէս ասանկ եմ լսեր, եախօտ մեր մեծերը ասանկ
կըսէին, եախօտ Փէլանճա խելացին, Փէլանճա գիրքը
ասանկ կըսէ ըսելու ըլլայ նէ՛ ան մարդը իր զրուցա-
ծին շիտակ ըլլալը իսպաթ ըրած չըլար, զէրէ եկէր
ինչ խըտար խելացի կանէ, ինչ խըտար գիրք կանէ,
ինչ խըտար պապա, ինչ խըտար մեծ կանէ ամէնուն ալ
խօսքը պիրտէն բռնենք, մըտիկ ընենք ըսենք նէ՛ հիչ մէկ
բան մը չենք կրնար ընել, չիւնքիւ մէկուն խօսքը մէկա-
լին չինըմանիր, ամէնուն լախըրտըն իբարու զըթ է, ա-
սոր համար, մէկուն լախըրտըն մօտիկ ընեմ տէ Փէլանճա
բանը ընեմ ըսած վախիտըգ մէկ պաշխասին ան բանը մը-
ներ կ'ըսէ. հիմայ երկուքին ալ լախըրտըն մօտիկ ընես նէ
ի՞նչ կընես. հիչ մէկ բան մը չես կրնար ընել:

Այ՛ էկէր անոնց մէջէն աղէկները զատենք ըսենք նէ՛
ան վախտը մեր խելքօվը չէ՞ մի քի պիտի զատենք. մեր
խելքօվը ըլլալէն ետքը պաշխասին անունը մէջ խառնել
ի՞նչ պէտք է:

Այ՛ ան հին խօսքերը հին անունները մեր լախըրտը-
նեւուն մէջը չըխառնենք նէ՛ ան Փայտան ալ կ'ունենանք.

քի՛ էկէր անոնց մէջը անանկ եաղնըններ կան քի Տիչ մէ-
կուն զարար չունին նէ՛ անոնց եաղնըռութիւնը մէյտան
չեւար տէ՛ ան մարդիքը քի անոնց հաւներէն, մուհա-
պէթ ունին, աղէկ պէլլէմիշ ըրեր են նէ՛ անոնց եաղնը-
ռութիւնը օրթան չեւարուն համար չեն իմանար, սիր-
տերնին ալ չի կոտորիր :

Աշխարհաբառին մէջը հիմակվընէ զըցուվելիք մէկ բան
մը տահա կար հոն տեղը ըսինք . լաքին աշխարհաբառ
չըհասկըցողներուն համար պէտքի բան մը չըլլալուն՝ հոս
տեղը թէքրարլամիշ չենք ըներ :

Պաշխա խապլ ընելիք բաներ կտն տահա . ֆախատ ան-
ջի ըսածնուս պէս անոնց խարէրը ետքը ամէննիս մէկէն
պիտի տանք . շիմտիլիք աս հարցմունքը կընենք , չիւնքի
իրաւը այլըտ ընելուն վրայ ըլլալուն համար ամէնէն է-
վէլ իխտիզալը է :

Հետազոտութիւն ճշմարտութեան յամենեցունց , վասն
ամենեցուն .

ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԸ

Վասպար թիւյսիւղեանին ձեռքը ըրած հարցմունքը :

Սէկ բանին շիտակ ըլլալը , իրաւ ըլլալը ճշդիւ պէ-
լի է .

Եւստ. Ֆէլանճա բանը ասանկ է ըսած վախիտնիս
թահափնիս ետընը չէ տէյի նա՞սը կրնանք գիտնալ :

Կէնէ ան մարդուն ճուղապը .

Հիշ մէկ թիւրլիւ մը չենք կրնար գիտնալ : (*)

Եսոր տակէն ելածները .

Որ բանին քի ետընը ըլլալը մէյտան ելած չէ , իսպաթ
եղած չէ նէ՛ ան բանը շիտակ տէյի պէլէմիշ կրնանք
ընել : (**) Իրաւը օրթան ելլալու ֆայտա ըլլայ տէյի ,
պէտք է քի ամէն մարդ մեր պէլէմիշ ըրած բաներուն
ետընընթիւնը իսպաթ ընելու ճահթ ընէ : (***) Եսոր
համար մէկ պէլի բազէթայի պէս բան մը իճատ ընելը
պէտք կ'ըլլայ քի ամէն մարդու հարցուցած բանը , ան
հարցուցած բանին ճուղապը , խարըըլնները անոնց մէ-
ջը դրլի : (****)

Ես զիուցածներուս իսպաթները :

(*) Սէկ բանին շիտակ ըլլալը իրաւ ըլլալը անոր հա-
մար պէլլի չըլլար քի՛ էկէր մէկ բանը ասանկ է ըսած
վախիտնիս ետընընթիւնը ըլլանք նէ՛ թախ քի ետընընթիւնը
լաշուս ֆարլիսին չերթանք նէ չենք կրնար գիտնալ : Սեր
տրամաբանութիւնին վեցինճի հատորին մէջը նայէ :

(**) Որ բանին ետընընթիւնը ըլլալը մէյտան ելած չէ , իս-
պաթ եղած չէ նէ ան բանը շիտակ տէյի անոր համար
պէլէմիշ կրնանք ընել քի՛ չիւնքի մէկ բանին իրաւ ըլլա-

ը Տիչ մէկ թիւրլիւ չենք կրնար գիտնալնէ՝ մէկ բանը իրաւ է տէյի կուգայ նէ մեզի, խապիլ է քի՝ իրաւունէս անանկ է, զէրէ ան բանին եաղնը ըլլալը Տիչ մէկը իսպաթ ըրած չըլլալուն, չենք կրնար գիտնալ քի օր մը պիտի իսպաթ ըլլայ մի, խապիլ է քի չըլլար:

(***). Իրաւը օրթան ելլալու Փայտա ըլլայ տէյի, ամէն մարդ մեր պէլէմիշ ըրած բաներուն եաղնըութիւնը իսպաթ ընելու ճահթ ընելը անոր համար պէտք է քի՝ չիւնք քի մէկ բանին եաղնը ըլլալը իսպաթ եղած չէ ան վախտը կրնայ ըսիւր, երբոր ամէն մարդ անոր եաղնըութիւնը իսպաթ ընելու աշխատերէ տէ չէ կրցեր ըրեր նէ:

(***). Լմէն մարդու հարցուցած բանը, ան հարցուցած բանին խարըըլնները ճուղապը մէջը դնելու համար մէկ պէլլի քաղէթայի պէս բան մը իճատ ընելը անոր համար պէտք կըլլայ քի՝ չիւնքի քիչ ատենի մէջ ան հարցմունքները ան ճուղապները ամէնուն հասցունելու համար, հէմալ Տիչ մէկը մէկ զրուցելիք մը չունի տէյի իմանալու համար ասկէ պաշխաւ ԽՕԼ չարէ չի կայ:

ՆՕԵՆ ՕԹՈՒԹԻԻՆ

»Մեր դատողութիւնները ուրիշներուն դատողութեամբը փորձելով ստուգել պէտք է՝ սկզբունքներնուս հետեւաբար, մեր գրքոյկը Եւրոպայի գլխաւոր ակադեմեաներուն ու օրագիրներուն խաւրելով անոնց քննութեանը յանձնելէն յետոյ, մեր ազգային օրագիրներէն հետեւալներուն ալ խաւրելով նոյնպէս կ'աղաչենք, թէ որ թեութիւն մը գտնեն, ըրած առարկութիւններնին օրագիրներնուն որ թուոյլը ըրերեն նէ՝ ան թուէն մէկ օրինակ մեզ խաւրեն, և թէ որ մեր սկզբունքը ուղիղ ու օգտակար գտնեն նէ՝ անիկայ տարածելու բարեհաճին, որով ինչպէս որ եւրոպացոց ալ ըսինք, նախ իրենց պաշտօնը որ ուղիղ ու օգտակար գաղաքարները տարածել է կատարած կըլլան, յետոյ շնորհապարտ կընեն մեզ և համայն ազգայինք:

Երշաղոյս, Բաղմալէպ, Եւրոպա, Հայաստան:

2-52

